

İNSAN HAKLARI / SOSYAL İNSAN HAKLARI VE SANAT¹

Ahmet MAKAL

Ankara Üniversitesi

Özet: Disiplinlerarası bir alan olarak “insan hakları”, değişik boyutları itibariyle birçok sosyal disiplinle bağlantılıdır; bir taraftan hukukla, siyaset bilimiyle, iktisatla; diğer taraftan sosyolojiyle, felsefeyle, sosyal politikayla, tarihle ve diğerleriyle... Ama giderek artan bir biçimde, bu bağlantıların gerçeğin tümünü yansıtmaktan uzak kaldığı, aslında insan haklarının sanatla ve onun değişik dallarıyla da bağlantılı biçimde ele alınması gerektiği düşüncesi ön plâna çıkıyor. Edebiyatla, sinemayla, görsel sanatlarla, müzikle ve diğerleriyle... Aslında insan hakları alanının sosyal bilimlerle ve sanatla bağlantıları, birbirlerini tamamlayıcı bir nitelik taşıyor; biri insan varoluşunun akli yönlerine, diğeri ise duygusal yönlerine hitap ediyor. Sanatın edebiyattan müziğe, sinemadan resme değişik dalları itibariyle insan hakları / sosyal insan hakları alanında çift yönlü bir işlevi var: Bunlardan biri insan hakları alanında geçmişte yaşananlar ile sorunları, sanatçının prizmasından saptayarak günümüze ve geleceğe yansıtmaya, diğeri ise insan hakları alanında farkındalık ve bilinç yaratma. Çalışmamızda, insan hakları / sosyal insan hakları ile sanatın ilişkisini değişik sanat dalları itibariyle ve Türkiye’ye ağırlık vererek irdeliyoruz. Bir taraftan değişik türlerdeki sanat eserlerinde insan hakları meselesinin yansımalarını ortaya koymaya çalışırken, diğer taraftan da sanat eserlerinin üniversiteler, uluslararası kurumlar ve gönüllü kuruluşlar tarafından; çocuk ve gençlerin eğitiminden festivallere, gösterilere insan hakları çalışmalarında nasıl kullanıldığını ortaya koymaya çalışıyoruz. Çalışmamız giderek zenginleşen bu sanat bağlantılı insan hakları etkinlikleri içerisinde sosyal insan haklarının ise yeterince yer bulamadığını ortaya koyuyor. Türkiye itibariyle değerlendirildiğinde ise insan hakları konusunun hem sanat eserlerinde yeterince yer bulmadığı, hem de değişik kurumların sanat içerikli insan hakları çalışmalarının neredeyse yok denecek düzeyde olduğu görülüyor. Çalışmamızda, Türkiye’de insan hakları çalışmalarının sanata duyarlılığını arttırmak üzere bazı önerilerde de bulunuluyor.

Anahtar Sözcükler: İnsan Hakları ve Sanat, Sosyal İnsan Hakları ve Sanat, İnsan Hakları ve Edebiyat, İnsan Hakları ve Sinema, İnsan Hakları ve Müzik, İnsan Hakları ve Görsel Sanatlar.

Human Rights / Social Human Rights and the Arts

Abstract: “Human rights” as an interdisciplinary field is associated with many social disciplines in terms of its varied dimensions; law, political science, economics, on the one hand, sociology, philosophy, social policy, history and others on the other... But increasingly the idea comes to the forefront that these associations are far from reflecting the whole truth and that the human rights should be handled in a manner in connection with the arts and varied branches of the arts. With literature, cinema, visual arts, music and others... In fact, the connections of the field of human rights with social sciences and the arts are complementary in nature; one appeals to the mental aspects of human existence, the other to the emotional aspects. The arts, in terms of the varied branches, from literature to music, from cinema to painting have a dual function in the field of human rights / social human rights: One is to reflect on the present and the future by pinpointing through the artist’s prism what happened in the past in the area of human rights and the issues,

¹ Metnin nihai biçimini okuyarak değerli eleştirileriyle katkıda bulunan Prof. Dr. Mesut Gülmez’e teşekkürlerimi sunuyorum.

the other is to raise awareness and consciousness in the field of human rights. In this study, we are examining the relationship between the arts and human rights / social human rights in terms of the various branches of the arts with particular emphasis on Turkey. While on the one hand, we are trying to demonstrate the reflection of human rights issues in different types of works of art, on the other hand we are trying to demonstrate how works of arts are used by universities, international institutions and voluntary organizations in human right works from the child and youth education to festivals, performances. Our study reveals that social human rights do not find enough space in these increasingly enriched art-linked human rights activities. When considered with respect to Turkey, it seems that not only the human rights issues do not find enough space in works of art, but also the human rights works with art content of various organizations happens to be at a level almost negligible. In our study, some suggestions are made to improve the sensitivity of the human rights works in Turkey to the arts.

Key words: Human Rights and Arts, Social Human Rights and Arts, Human Rights and Literature, Human Rights and Cinema, Human Rights and Music, Human Rights and Visual Arts.

GİRİŞ

Sosyal İnsan Hakları Sempozyumu'nun bu yıl düzenlenen sekizincisinde ana tema olarak toplumsal cinsiyet konusu belirginleşiyor. Bunun yanı sıra, Sempozyum konu başlıklarına ilk kez eklenen sosyal insan hakları-sanat ilişkisinin de sunulan tebliğler içerisinde geniş bir yer kapladığı gözleniyor. Sanat konusunun bir sonraki sempozyumda ise ana tema olması doğrultusunda düşünceler ve çalışmalar olduğunu biliyorum. Bu koşullar altında, sempozyumu düzenleyen dostların bana "açılış bildirisi" olarak sanat ile sosyal insan hakları arasındaki ilişkiyi irdeleyen bir konu önermeleri son derecede anlamlı olmaktadır. Bildirimde, bu ilişkileri ana çizgileriyle değerlendirmeye çalışacağım. Ancak şimdiden bu çalışmanın konuyu tüketici bir nitelik taşımadığını, sadece bir başlangıç ya da giriş niteliğinde olduğunu ifade etmek isterim. Bu alanda Türkiye'de yapılan belki de ilk çalışma olması, muhtemel eksiklik ve hataların bağışlanmasını da ümit ediyorum ki kolaylaştırıcaktır. Bu satırların yazarı her ne kadar sosyal hakların tarihsel gelişimi konusunda çalışmalar yapmışsa da, bir insan hakları uzmanı olmayıp, kendisini sanata da ilgi duyan bir sosyal politikacı olarak nitelendirmektedir. Bu durum, kişisel formasyonumuz itibarıyla, aynı zamanda, çalışmamızda bazı sosyal hakların -örneğin sendikal hakların- diğerlerine göre -örneğin eğitim ve sağlık haklarına göre- daha ön planda olması sonucunu da doğurmaktadır. Diğer taraftan, gene kişisel formasyonumuz itibarıyla müzik ve edebiyat bize diğer sanat dallarına göre daha yakın olduğu için, çalışmamızda bu sanat dallarına ilişkin değerlendirmeler, diğerlerine göre daha kapsamlı olacaktır. Gelecek açısından değerlendirildiğinde, ülkemizde üzerinde hemen hiç çalışılmamış bu konu üzerinde yeni çalışmalar üretmenin, özellikle değişik sosyal disiplinlerden genç meslektaşlarımızın bir sorumluluğu olduğunu belirtmek isterim.

I. SANAT, SOSYAL YAŞAM VE İNSAN HAKLARI

1. İnsan Hakları ve Sanat

İnsan yaşamının içerisinde doğan ve onu değişik veçheleri itibarıyla içeren sanat eserleri, bu yaşamın sosyal boyutlarını da yansıtır, kuşkusuz. Ancak bunlar, bir aynadaki gibi bire bir yansımalar değil, sanatçının düşünsel-duygusal prizmasından geçerek oluşan ve sanat eserinin kurgusu içerisinde yeniden biçimlenmiş/biçimlendirilmiş yansımalarıdır. Bu değerlendirmemiz, değişen ölçülerde olmakla birlikte, müzikten resme, edebiyattan sinemaya tüm sanat dalları açısından geçerlidir. Sanat eserleri içinde oluştukları toplumsal ortamları yansıttıkları için, onların geçmişteki varlıklarının gelecekteki tanıklarındır da aynı zamanda (Makal, 2008: 17). Bu değerlendirmemiz, şüphesiz insan hakları alanı itibarıyla de geçerlidir.

İnsan hakları dendiğinde, aslında disiplinlerarası bir alandan söz ediyoruz. Bu alan, değişik boyutlarıyla, birçok sosyal disiplinle bağlantılı bir karakter taşımaktadır. Bir taraftan hukuk-

la, siyaset bilimiyle, diğer taraftan iktisatla, sosyolojiyle, felsefeyle, sosyal politikayla, tarihle ve diğerleriyle... Ama giderek artan bir biçimde, bu bağlantıların gerçeğin tümünü yansıtmaktan uzak kaldığı, aslında insan haklarının sanatla ve onun değişik dallarıyla da bağlantılı biçimde ele alınması gerektiği düşüncesi ön plâna çıkmaktadır. Edebiyatla, sinemayla, görsel sanatlarla, müzikle ve diğerleriyle... Aslında insan hakları alanının sosyal bilimlerle ve sanatla bağlantıları, birbirlerini tamamlayıcı bir nitelik taşıyor; biri insan varoluşunun aklı yönlerine, diğeri ise duygusal yönlerine hitap ediyor. Diğer taraftan, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin bizatihi sanattan yararlanmayı herkes için bir hak olarak tanıdığını (m. 27/1) ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin de herkesin yazarı / yaratıcısı olduğu edebî ve sanatsal ürünlerden kaynaklanan maddî ve manevî çıkarlarının korunmasından yararlanma hakkını hukuksal güvenceye aldığını belirtmeden geçmeyelim (m. 15/1, c).

Sanat ve onun yaratıcısı / icracısı olarak sanatçı, başlangıçtan bu yana toplumsal değişme üzerinde önemli bir rol oynamıştır. Sanat bir yönüyle toplumsal yaşamı ve sorunlarını yansıtıcı bir karaktere sahipken, diğer yönüyle de bir toplumsal farkındalık yaratma işlevine sahiptir. Sanatın edebiyattan müziğe, sinemadan resme değişik dalları itibarıyla insan hakları / sosyal insan hakları alanında da aynı çift yönlü işlevi bulunuyor: Yansıtıcılık ve farkındalık yaratma. Sanatın, bir taraftan insan hakları alanında geçmişte yaşananlar ile sorunları, sanatçının prizmasından saptama ve günümüze ve geleceğe yansıtmaya gibi bir işlevi var. Diğer taraftan ise sanat taşıdığı estetik değerlerle ve insan varlığının duygusal yönüne hitap etme potansiyeliyle, insan hakları alanına yönelik bir bilinç ve farkındalık yaratma, kamuoyunu bu doğrultuda etkileme ve insan hakları eğitiminin önemli bir parçası olma gibi değerli işlevlere sahip. Örneğin savaşın etkileri söz konusu olduğunda, hangi düşünsel-bilimsel anlatım Picasso'nun Guernica tablosundan daha etkileyici olabilecektir? Öyle ki, İspanya İç Savaşı sırasında Nazi uçaklarının İspanya'daki Guernica kentini bombalamasından esinlenen tablo, zaman içerisinde savaş karşıtı ve barış yanlısı düşüncelerin bir simgesi haline gelmiştir.

Diğer taraftan meseleye başka bir yönüyle baktığımızda, insan hakları konusuyla yakınlaşmanın da sanata daha zengin bir alan ve içerik kazandıracağını söylemek mümkündür. Bu açılarından bakıldığında, günümüz dünyasında insan haklarıyla ilgili kuruluşların da, geniş kitlelere ulaşmak ve onları insan hakları konusunda bilinçlendirmek için büyük ölçüde değişik sanat dallarının yardımına başvuruyor olmaları şaşırtıcı değildir. Ancak, sanatın bu potansiyel etkilerinin gerçek yaşamdaki sonuçlarını ölçmek şüphesiz mümkün görünmüyor (Victoire, 2007: 4). Sanatın insan haklarının gelişimi üzerindeki etkisini değerlendirirken, sanıyorum ki her iki uçtan da kaçınmak, yani bu etkiyi hem küçümsememek, hem de abartmamak en doğru tutum olacaktır. Biz burada, sanatın insan haklarıyla bağlantısını değişik boyutları itibarıyla tartışmaya açarken, çalışmamızın değişik sanat dallarında verilen eserlerde insan haklarının izdüşümlerini tümüyle saptamak gibi gerçekleştirilmesi imkânsız bir amacı bulunmuyor. Böylesi bir değerlendirme hem bir makalenin sınırlarını, hem de Sosyal İnsan Hakları Sempozyumu'nun zaman ve uzmanlık sınırlarını aşacaktır şüphesiz. Diğer taraftan, bu konuyla uğraşacak araştırmacının edebiyattan sinemaya, müzikten görsel sanatlara tüm sanat dallarına yeterince vâkıf olması da imkân dâhilinde bulunmamaktadır. Bu nedenlerle, insan haklarının sanat eserlerindeki izdüşümlerine ilişkin genel değerlendirmeler yapmakla ve gereken yerlerde bu sanat eserlerinden önemli gördüğümüz bir bölümüne değinmekle yetinirken, aslında insan hakları-sanat bağlantıları açısından çok önemli olan görsel sanatları (resim, fotoğraf, karikatür) çalışmamızın dışında bırakıyoruz. Kendi sanatsal eğilim ve bilgilerimiz ışığında bu sanat dallarından bazılarını daha geniş yer ayırırken, bir bölümüne daha az değinmemiz ya da bazı sanat dallarına hiç giremememiz de doğal karşılanmalıdır. Diğer taraftan, çalışmamızda sosyal insan hakları-sanat bağlantısını çeşitli sınırlılıklar nedeniyle her zaman Türkiye düzleminde kapsamlı bir biçimde değerlendirmek mümkün olmasa da, mümkün ve anlamlı olan durumlarda konuyu değişik ülkeler örnekleri yanında, ülkemizden örneklerle de zenginleştirmeye çalışıyoruz.

2. İnsan Hakları / Sosyal İnsan Hakları ve Sanat

Batıda insan hakları alanında yapılan çalışmalar içerisinde sosyal haklara ilişkin olanların oransal azlığı dikkat çekicidir. Bu oranın zaman içerisinde giderek azalmış ve azalmaya devam etmekte olduğunu söylemek de çok yanlış olmaz. Şüphesiz bunun değişik nedenleri vardır. Ama son 20-30 yıldır dünya ölçeğinde yaşanan siyasal, iktisadî ve toplumsal gelişmeler ile dünya ölçeğinde ve/veya ülkeler nezdinde oluşan yeni güç dengelerinin bizatihi sosyal haklar ile bunlara yönelik duyarlılıklar üzerinde olumsuz etkiler yaptığı açıktır. İnsanlık tarihi boyunca değişik biçimlerde var olan “etkinlik” ve “eşitlik” paradigmalarından eşitliğin giderek güç kaybettiği, etkinlik paradigmasının giderek güç kazandığı, sınıf esaslı yaklaşım ve mücadelelere bağlı olarak varlık kazanan sosyal insan haklarının yerini kimlik politikalarının, dinsel ve etnisiteye dayalı yaklaşımların aldığı koşullarda, bu şaşırtıcı bir durum da değildir. Şüphesiz kimlik sorunlarının daha yoğun biçimde tartışılması bizatihi olumsuz bir şey değildir, tam tersine insan hakları alanını geliştirici ve genişletici olarak kabul edilebilir; ancak sıkıntılı olan bu gelişmelerin sosyal hakları arka plâna itiyor olmasıdır. Bu değerlendirmelerimiz insan haklarının sanat bağlantısı itibariyle de geçerli olup, değişik sanat dallarında sosyal hakların yeterince yer bulamadığı gözlenmektedir. Diğer taraftan paradoksal görünse de, dünya ölçeğinde yaşanan bu gelişmeler toplumsal eşitsizlikleri ciddi biçimde arttırdığı için, bu duyarlılıklara ihtiyaç azalmadığı gibi, tam tersine artmaktadır.

3. İnsan Hakları Eğitimi ve Sanat

İnsan hakları eğitiminin kendisi de bir insan hakkıdır ve sosyal bir haktır. Kendi başına bir amaç olmayıp, asıl amacı, bilgileri davranışlara dönüştürmek ve evrensel bir insan hakları kültürü yerleştirmektir. İnsan hakları eğitimi, aynı zamanda insan haklarını “sonradan” değil “önceden” korumanın, ihlâlci davranışları eriletmenin ve giderek kaldırmanın en etkili yollarından biridir. Bu nedenle de, tüm yaşamı kapsayan bir süreç olan insan hakları eğitiminin çok erken yaşlarda, ailede başlaması, okul öncesinden itibaren ilk, orta ve yüksek öğretim düzeylerinde kesintisiz sürmesi gerekir.²

Sanatın insan hakları eğitimindeki önemli rolünü belirtmiştik. İnsan hakları eğitimini sanatla bağlantısı çerçevesinde formel ve informel eğitim olarak iki ayrı kategoride düşünmek, ancak bunları birbirinden tümüyle kopuk olarak değerlendirmemek lâzım. Bazı noktalarda, formel ve informel eğitim unsurları iç içe girerek, birbirlerini tamamlayıcı bir karaktere bürünüyorlar. Formel eğitim açısından ve üniversite düzeyinde değerlendirildiğinde, dünyanın birçok ülkesinde, önemli üniversitelerde insan haklarıyla ilgili birimlerin (bölüm, merkez, enstitü gibi...) ders programlarında, insan hakları-sanat bağlantısını ele alan dersler ve seminerler bulunuyor.³ Bu kurumlar, çeşitli yaz okulu programlarında da insan hakları konusunu değişik sanat etkinlikleriyle koşut olarak değerlendiriyorlar.⁴ Yazımızın aşağıda sinema ve müziğe ilişkin bölümlerinde ele alacağımız film gösterim ve konser etkinlikleri de bu eğitimin birer parçası olarak düşünülmesi. Programlarında insan haklarıyla ilgili ders ve seminerler bulunduran üniversitelerdeki ilgili birimler, çeşitli sanat kuruluşları ve/veya sanatçılarla ortaklaşa etkinliklere de girişiyorlar. Böylece, formel eğitim programlarının kapsama alanı dışındaki kesimlere ulaşacak informel eğitim kanalları açılmış oluyor. Sadece birkaç örnek verecek olursak, Harvard Üniversitesi'nin Kennedy School'daki Carr İnsan Hakları Politikası Merkezi ile Amerikan Repertuar Tiyatrosu (A.R.T.) arasındaki ilişki bunların en önemlilerinden biridir. Bu ilişki çerçevesinde, 2014/15'den başlayarak *The A.R.T. of Human Rights* adıyla düzenlenen etkinliklere önemli sanatçı ve akademisyenler katılıyor, etkinlikler çerçevesinde aktivistlerle kamuya açık söyleşiler yapılıyor, yerel okul ve organizasyonlarla işbirliğine gidiliyor.⁵ İrlanda'daki Galway Uluslararası Yaz Okulu da 2015'ten

2 İnsan hakları eğitimi konusunda kapsamlı bilgi için bkz.: Gülmez, 2000a: 30-32, 41-50 ve 63-67.

3 Türkiye'ye ilişkin tekil bir örneğe, çalışmamızın “Türkiye Üzerine Düşünce ve Öneriler” başlıklı sonuç bölümünde değiniyoruz.

4 Dünyanın önde gelen üniversitelerinin eğitim programlarında insan hakları-sanat ilişkisi konusunda yer alan ders ve seminerler ile bu kurumların yaz okulu uygulamalarına çalışmamızın hacmini daha da arttırmama kaygısıyla yer veremiyoruz. Bu konuda internet kaynaklarından geniş bilgi edinilebilir.

5 <http://americanrepertorytheater.org/events/show/art-human-rights>, Erişim Tarihi: 12 Ağustos 2016.

itibaren sanat ve insan hakları uygulamacılarını bir araya getiriyor; paneller, sergiler ve konserler düzenliyor. Yaz Okulu kapsamında insan haklarının edebiyat, görsel sanatlar ve müzikle ilişkisi konularında çalıştaylar düzenleniyor; etkinliklere ünlü sanatçılar, kuruluş temsilcileri ve akademisyenler katılıyor.⁶ Bunların dışında birçok kurum tarafından düzenlenen gençlik organizasyonları, drama grupları, işyeri çalışmaları, müzik konserleri, film gösterimleri ve bunların yanı sıra iki etkin araç olarak televizyon ve internet; sanat bağlantılı informel insan hakları eğitiminin önemli bileşenleri olarak karşımıza çıkıyor.

Belirtmiş olduğumuz gibi, genel insan hakları eğitimi alanında geleceğin yetişkin kuşaklarına öncelik verilmesi son derecede doğaldır ve hedef kitle, daha çok üniversite öncesi, özellikle de ilk ve orta eğitim aşamasındaki gençlerden oluşmaktadır. Birçok ülkede, okul eğitim sistemleri içerisinde insan hakları eğitimi de yer alıyor.⁷ Çocukların ve gençlerin insan hakları alanında eğitimi, insan hakları kuruluşlarının da en çok ilgi duyduğu ve uğraşı verdiği konulardan biri ve bu konuda çeşitli yayınları ve etkinlik çabaları bulunuyor. Çocukların insan hakları eğitimleri ise yetişkin eğitimlerinden farklı olarak, “oyun” gibi pratik etkinliklerin de yardımıyla gerçekleştirilmeye çalışılıyor.⁸ Bu kesime yönelik eğitim etkinlikleri içerisinde sanatın da önemli bir rolü var. Sanat yoluyla gençlere insan hakları bilincinin ve bunu diğer insanlara aktaracak liderlik yetileri ile bilgilerinin kazandırılması temel amaç olarak kabul ediliyor. Değişik ülkeler düzleminde, gençlerin sanat yoluyla insan hakları alanında eğitilmesi amacına yönelik bu ve benzeri çok sayıda uygulama var.⁹ Küçük çocukların insan hakları eğitiminde kullanılmak üzere değişik kuruluşlar tarafından hazırlanmış sanat içerikli eğitim takımları da mevcut.¹⁰ Bazı etkinliklerde ise gençleri insan hakları alanına yönelmeye ve bilgi sahibi olmaya teşvik etmek amacıyla onlar için şiir, resim gibi sanatsal yarışmalar düzenleniyor.¹¹ Özetlersek, özellikle çocuk ve gençlere yönelik insan hakları eğitiminde, sanatın önemli bir rolü bulunuyor.

Türkiye’de ise çocuklar ve gençler için insan hakları eğitimi etkinlikleri, Birleşmiş Milletler’in bu alandaki çalışmalarına koşut olarak, özellikle 1990’lı yıllarda yoğunlaştı. Bu alanda çok yetersiz olan ilk ve orta eğitim programları gözden geçirildi; “Vatandaşlık Bilgileri” dersinin adı ve programında değişiklikler yapıldı. “Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi” dersinin yanı sıra, “Demokrasi ve İnsan Hakları” adıyla, sosyal haklara ve bu konudaki temel belgelere de yer veren seçmeli bir ders ilk kez orta öğretim (lise) programlarına konuldu. Ancak, bu programlar 2000’li yıllarda yeniden ele alındı, tekrar değişiklikler yapıldı ve ders kitapları yeniden yazıldı, yazdırıldı. Bu ders, günümüzde de “Demokrasi ve İnsan Hakları” adıyla 11. sınıfta okutulmaya devam ediliyor. Denilebilir ki, gerek bu “örgün öğretim” programlarında, gerekse “yaygın öğretim” alanında, yetersiz de olsa belirtilen ders dışında, çoğu kez sosyal insan haklarına neredeyse hiç yer ayrılmadı. Sanat ve insan hakları konusu ise bu öğretim programlarında zaten hiç yer bulamadı.¹²

II. SANAT VE İNSAN HAKLARI / SOSYAL İNSAN HAKLARI: EDEBİYAT

1. Dünya Edebiyatında Sosyal İnsan Hakları: Kısa Bir Özet

Sosyal insan hakları konusu, diğer sanat dalları gibi edebiyatta da yansımalarını buldu. Hatta

6 <http://humanrights.ie/announcements/galway-international-summer-school-on-the-arts-and-human-rights/>, Erişim Tarihi: 14 Ağustos 2016.

7 Değişik ülkelerde okul eğitiminde insan hakları eğitiminin yeri konusunda bkz.: OSCE/ODIHR, 2009.

8 Bu konuda Birleşmiş Milletler’in kapsamlı bir el kitabı için bkz.: United Nations, 2004.

9 Güzel bir örnek olarak ARTE İnsan Hakları Eğitim ve Sanat Programı için bkz.: <http://www.idealists.org/view/internship/35gNHfFgXCbJd/>. ABD’de liselerde yürütülen benzeri bir sanat yoluyla insan hakları eğitim programı için bkz.: <http://theworldasitcouldbe.org/>. Bu alandaki çok sayıda uygulamaya ilişkin bilgi, internet aracılığıyla kolaylıkla edinilebilir.

10 Örneğin bkz.: Sherafatmand, 2005.

11 Örneğin “Gençler İçin İnsan Hakları” başlıklı böyle bir program için bkz.: <http://www.youthforhumanrights.org/educators/educator-programs.html>

12 Türkiye’de insan hakları öğretim ve eğitimi konularındaki tarihsel sürece ve yapılan çalışmalara ilişkin olarak bkz.: Gülmez, 1996: 221-245; özellikle, 2000b: Dördüncü, beşinci ve altıncı bölümler.

bu yer buluşun, diğer birçok sanat dalına göre daha fazla olduğu da söylenebilir. Çalışmamızda bu konuya değgin edebî eserlerden ancak küçük, ama önemli gördüğümüz bir bölümüne yer verebiliyoruz. Konu, Endüstri Devrimi'ni izleyen dönemlerden itibaren, bu devrimi ilk yaşamış olan İngiltere'de bazı yazarların dikkatlerini çekmiş, işçilerin olumsuz çalışma koşulları ile bu koşullara karşı sendikal örgütlenmeyi de içeren değişik örgütlenme ve direniş çabaları onların eserlerinde yer bulmuştu. Bu yazarların en eski ve önemlilerinden biri Charles Dickens'dır. Dickens, İngiltere'de Endüstri Devrimi sonrası dönemin sosyal sancılarını yansıtan 1854 tarihli *Zor Zamanlar* adlı romanında, olay örgüsünün arka plânında, kömür madenleri ve dokuma fabrikalarındaki yıpratıcı-öldürücü çalışma ortamı, sendikal örgütlenme mücadeleleri, işverenlerin bunları bastırma çabaları, iş kazaları ve Yoksul Yasaları da dâhil olmak üzere; işçi sınıfının karşı karşıya kaldığı çalışma ve yaşama koşullarını etraflıca resmetmektedir.¹³ Charlotte Brontë'nin 1849 tarihli *Shirley* başlıklı romanında ise, gene olay örgüsünün arka plânında, 19. yüzyıl başları İngilteresinde makineleşme sonucunda işlerini kaybeden işçilerin direnişleri ve makine kırıcılığı (Ludizm) hareketleri konu edilmektedir.¹⁴ Elizabeth Gaskell'in 1854-1855 tarihli *Kuzey ve Güney - North and South* kitabında ise hayalî bir küçük İngiliz sanayi kentindeki sınıf mücadeleleri anlatılmaktadır.¹⁵ Kıta Avrupasında ise Emile Zola'nın 1885 tarihli *Germinal* romanı, Fransada 19. yüzyılda kömür madenlerinde çalışan işçilerin olumsuz yaşama ve çalışma koşulları ile bu koşullara karşı başarıya ulaşamayan direniş, mücadele ve grev eylemlerini konu edinmektedir.

Amerika Birleşik Devletleri'nde ise 19. yüzyılda, aralarında Herman Melville'in de bulunduğu birçok yazarın romanlarında çalışma sorunları yer bulurken, 20. Yüzyıl başlarından itibaren ise Upton Sinclair, Jack London gibi yazarlar, "sosyal protest romanı" olarak nitelendirilebilecek bir türde eserler verdiler (Johnson, 2006: xiv). Upton Sinclair'in 1906 yılında yayınlanan ve kapitalist sistemin işleyişine ağır eleştiriler getirdiği *Chicago Mezbahaları* kitabı bunların en önemlilerinden biridir. Jack London'un 20. yüzyıl başları İngilteresine ilişkin kendi gözlemlerinden oluşan ve işçi sınıfının yaşama ve çalışma koşullarını ortaya koyan 1903 tarihli *Uçurum İnsanları* ile kapitalizme dair politik-kurgu olarak nitelenebilecek distopyası 1908 tarihli *Demir Ökçe*'den de özellikle söz etmek gerekir. Çalışma yaşamına eserlerinde önemli bir yer veren Steinbeck'in romanlarında ise 1929 Büyük Bunalımı sonrası dönemdeki sosyal sancılar ile çalışma koşulları yoğun biçimde yansımaları bulmuştur. Bunlardan 1939 tarihli *Gazap Üzümleri*'nde, 1930'lu yıllarda tarım işçilerinin içinde bulunduğu olumsuz çalışma ve yaşama koşulları, 1936 tarihli *Bitmeyen Kavga*'da ise 1929 krizi sonrasında sefalet ve işsizliğe sürüklenen elma toplama işçilerinin örgütlenme çabaları ve greve dönüşen mücadeleleri anlatılmaktadır.

2. Türk Edebiyatında Sosyal İnsan Hakları:

Sendikal Örgütlenme, İş Mücadeleleri ve Grev¹⁶

Sosyal haklar konusu ve onun çeşitli bileşenleri, Türk edebiyatında yoğun biçimde yer bulamamıştır. Bunda kuşkusuz Türk toplumunun tarihsel gelişimi üzerinde etkili olan iktisadî, sosyal, siyasal ve hukukî dinamikler etkili olmuştur. Türkiye'nin geç sanayileşme süreci, işçi-işveren ilişkisinin sınırlı bir boyutta oluşu ve ancak zaman içerisinde tedrici biçimde gelişme olanağı bulması, yönetimlerin her türlü örgütlenme ve hak arama eylemi yanında, işçiler itibarıyla de sendikal örgütlenme ve grev haklarına olumsuz yaklaşımları, örgütlenme ve düşünce özgürlüğü açılarından hukuksal mevzuatın hep yasaklama ya da sınırlama yönünde olması; bizzat sosyal haklar alanındaki gelişme kadar, bu gelişmelerin sanata ve edebiyata yansımaları da olumsuz yönde etkilemiştir.

Türk edebiyatında, sınırlı olmakla birlikte, çalışma yaşamını konu alan eserler Osmanlı dönemine kadar geri gitmekte, Refik Halit Karay'ın bir öyküsü 1909 tarihini taşımaktadır. Cum-

13 *Zor Zamanlar* kitabının çalışma yaşamı açısından ayrıntılı bir etüdü için bkz.: Johnson, 2006: 21-36.

Ayrıca bkz.: Balkaya, 2015: 43-66.

14 Kitap hakkında kapsamlı bir değerlendirme için bkz.: Balkaya, 2015: 15-41.

15 Kitap hakkında kapsamlı bir değerlendirme için bkz.: Balkaya, 2015: 67-86.

16 Bu bölümde büyük ölçüde Makal, 2008'den yararlandık.

huriyet döneminde de az sayıda eserde sınırlı gözlemler yer alırken, Mahmut Yesari'nin *Çulluk* romanı 1929, Reşat Enis'in *Afrodite Burhurdanında Bir Kadın* romanı 1939 tarihini taşımaktadır ve bu alanda öncü eserler arasındadır. 1940'lı ve 50'li yıllardan itibaren hızlanan sanayileşme, kırdan kente göç gibi oluşumlar ise edebiyat alanındaki yansımaları da hızlandırmaktadır. Orhan Kemal'in bu süreci kırsal ve kentsel boyutta konu edinen romanları –başta *Bereketli Topraklar Üzerinde* olmak üzere-, bunu izleyen toplumcu gerçekçi kuşak mensubu yazarlar ile romandan öyküye, şiire eserleri, Nazım Hikmet'ten Rıfat Ilgaz'a, Hasan Hüseyin'e yazar ve şairler; bu gelişimin ana halkalarını oluşturur. 1940'lı yılların sonundan ve esas olarak da 1960'tan sonra çalışma yaşamının gelişmesi, mevzuatta sendikal örgütlenme ile grevin hak haline gelmesi, Türkiye'de sendikal haklar alanında gelişmelere yol açarken, bunun edebiyata yansımaları da olmaktadır.¹⁷

Ancak bu gelişmelere karşın, sosyal haklar açısından Türk edebiyatının durumu dünya edebiyatından epeyce farklıdır. Batı edebiyatında, çok sayıda eserde işçilerin olumsuz çalışma ve yaşama koşulları yanında, bu koşulları düzeltme yolunda verdikleri mücadeleler de yer bulurken; Türk edebiyatında zaten sınırlı sayıda olan eserlerin daha çok işçilerin olumsuz çalışma ve yaşama koşulları üzerinde odaklandığı ve sosyal hak mücadelelerine çok fazla yer vermediği gözlenmektedir. Bu sınırlılık, kanımızca, sadece yazarların öznel tercihlerinden kaynaklanmamakta, Türkiye'de batı ülkeleriyle karşılaştırılabilecek düzeyde sosyal hak mücadelelerinin yaşanmamış olması gibi nesnel bir durumu da yansıtmaktadır. Batıda kötü koşullar mücadeleyi doğururken, Türkiye'de çoğu zaman bu birlikteliği gözlemek mümkün değildir. Mevzuattaki yasaklayıcı hükümlerden yönetimin fiilî baskılarına, işçi sınıfının bilinç durumuna kadar birçok etmen sosyal hak mücadelelerini sınırlarken, edebî metinlere yansımaları da olumsuz yönde etkilemiştir. Buna karşılık, Türk edebiyatında, sınırlı olmakla birlikte sosyal hak mücadeleleri, sendikal örgütlenme ve grev olgularını ele alan çalışmalar da bulunuyor. Bunların büyük bölümü, somut grev hareketleri üzerinden kurgulanmış olmaları nedeniyle, dönem koşullarını gayet iyi yansıtmaktadır.¹⁸ Aşağıda, bu çalışmalardan önemli gördüğümüz birkaçına biraz daha geniş biçimde değinme olanağını buluyoruz.

Orhan Kemal'in 1947 tarihli *Grev* adlı hikâyesi, ülkemizde işçi mücadelesini konu alan ilk çalışmalar arasındadır. İkinci Dünya Savaşı'nın kendine özgü koşullarında çıkarılan ve diğer boyutları yanında emek evrenine ilişkin düzenlemeler de yapan 1940 tarihli Milli Korunma Kanunu, tekstil başta olmak üzere bazı faaliyet alanlarında günlük çalışma sürelerinin artırılması yönündeki uygulamalara kaynaklık etmişti.¹⁹ Yasa savaşın olağanüstü koşullarında çıkarılmış olmakla birlikte, savaştan sonra da bu uygulamaya devam edilmiş, çalışma sürelerinin 1936 tarihli İş Kanunu ile öngörülen düzeylere indirilmesi için uzun yıllar beklemek ve mücadeleler vermek gerekmişti. İşte, Orhan Kemal'in *Grev* adlı hikâyesinde anlatılanlar, dönemin bu koşulları ile bire bir örtüşmektedir. Öyküde, işçiler mesainin sekiz saate inmesi amacıyla, tezgâhlarının başında ve işi tam anlamıyla bırakmadan, üretimi durdurmaktadırlar. Bir işçi şöyle demektedir: “Harb biteli beş sene oluyor! İş Kanununun hükümlerini yerine getirmenizi istiyoruz!” Öyküde, olay kamu makamlarına yansırken, bazı işçiler de gözaltına alınmaktadır. Orhan Kemal'in öyküde söz ettiği ve onun gerçek gözlemlerinden kaynaklandığını düşündüğümüz grev olayı, 1936 tarihli İş Kanunu'nun 1963 yılına kadar yürürlükte kalan “grev yasağı” dönemine denk gelmektedir.²⁰ Öykünün yazıldığı 1947 yılı, grev konusunda yeni gelişmelere sahne olmakta, aynı yıl çıkarılan Sendikalar Kanunu “greve teşvik ve teşebbüsü” de cezaî yaptırımlara bağlarken, yasanın çıkarılması

17 Bu gelişmeleri kapsamlı biçimde Makal, 2008'de tartışmış olduğumuz için burada çok kısa bir özetle yetiniyoruz.

18 Evrensel Basım Yayım tarafından yayınlanan Sennur Sezer ve Adnan Özyalçınır'in hazırladığı dört ciltlik *Emek Öyküleri* ile Eray Canberk ve Gülsüm Cengiz'in hazırladığı iki ciltlik *Emek Şiirleri* antolojilerinde Türk edebiyatında sosyal hakları, özellikle sendikal hakları konu alan çok sayıda öykü ve şiir yer almaktadır.

19 Milli Korunma Kanunu uygulamaları konusunda bkz.: Makal, 2007: 166-173.

20 Bu dönemde, hukuksal yasak ve yaptırımlara rağmen gerçekleştirilen grev eylemleri de vardır. Bu grevlere ilişkin bir döküm ve kapsamlı değerlendirmeler için bkz.: Makal, 2007: 290-318.

VIII. Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu

sırasında, muhalefetteki Demokrat Parti işçilere grev hakkının verilmesini savunmakta, iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi ise bu istemlere karşı şiddetle direnmektedir.²¹ Grev konusundaki bu gelişmeler, dönem itibariyle çalışma yaşamının da ötesine geçerek, bir yerde Türk demokrasisinin eksikliklerini simgelerken; Orhan Kemal'in öyküsü de, bunun edebiyattaki izdüşümü ve tanığı olma niteliğini kazanmaktadır.

1960 sonrası ise grev olgusu itibariyle farklı bir döneme tekabül eder. Grev hakkı 1961 Anayasasında iktisadî ve sosyal haklar arasında yer bulmakta ve 1963 tarihli Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu ile geniş biçimde düzenlenmektedir. Ancak, bu iki düzenleme arasında kalan ve grevin henüz yasal olmadığı geçiş döneminde, 28 Ocak-4 Mart 1963 tarihleri arasında Koç'a ait Kavel Kablo Fabrikası'nda gerçekleştirilen iş bırakma eylemi, değişik boyutları itibariyle Türkiye çalışma ilişkileri tarihinde kendine özgü bir yere sahiptir.²² Günümüzde bu grev, daha çok Hasan Hüseyin'in *Kavel* şiiri ile hatırlanmaktadır ve denilebilir ki, bir şiir bir grevi ölümsüzleştirmiştir:

*İşime karım dedim
Karıma kavel diyeceğim
Ve soluğum tükenmedikçe bu doyumsuz dünyada
Güneşe karışmadıkça etim
Kavel grevcilerinin türküsünü söyleyeceğim
Ve izin verirlerse istinyeli emekçi kardeşlerim
İzin verirlerse kavel grevcileri
Ve ben kendimi tutabilirsem eğer
Sesimi tutabilirsem
o çoban ateşlerinin parladığı yerde kavel'de
o erkeğe direnilen yerde kavel'de
karım altında nişanlanıp
dostlarımın arasında öpeceğim
nişanlımı kavel kapısında
ve izin verirlerse istinyeli emekçi kardeşlerim
izin verirlerse kavel grevcileri
ilk çocuğumun adını
kavel koyacağım*

44

Eserlerinde sosyal sorunlara, çalışma hayatına ve onun bir boyutu olarak sosyal hak mücadelelerine yer veren yazarların başında gelen Reşat Enis'in 1939 yılında yayınlanan *Afrodit Buhurdanında Bir Kadın* romanında, çalışma hayatına ilişkin sorunlar yanında, işçilerin ücret artışı amacıyla gerçekleştirdikleri bir grev etkinliğine ilişkin sahneler yer almaktaydı (Enis, 2002a). Yazarın 1968 yılında yayınlanan romanı *Sarı İt*'te ise 1960 sonrası dönemdeki sosyal yaşam ve onun bir bileşeni olarak çalışma yaşamı değişik boyutlarıyla ve çok daha kapsamlı bir yer bulurken, 1960'lı yılların işçi hareketleri, örgütlenme çabaları, bir sendikanın kuruluş gelişme süreci, bir fabrikada toplu sözleşme hakkını elde etmeye çalışan işçilerin rakip "sarı" sendikaya ve bu sendikanın başkanı "Sarı İt"e karşı mücadeleleri anlatılmaktadır (Enis, 2002b).

Aziz Nesin ise 1977 yılında ilk olarak bir günlük gazetede yayınlanan ve çok büyük tartışmalara konu olan *Büyük Grev* hikâyesini -kendi ifadesiyle "masal-öykü"-, MESS'e (Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası) bağlı işyerlerinde, DİSK'e bağlı Maden-İş Sendikası tarafından yürütülmekte olan grev üzerinden kurgulamıştı. 30 Mayıs 1977 tarihinde başlayıp, 3 Şubat 1978 tarihine kadar süren MESS grevi, değişik boyutları itibariyle Türkiye çalışma ilişkileri tarihinin en önemli işçi hareketlerinden biriydi ve 1980 öncesi dönemin çalkantılı koşullarında sınıf mücadelesine

21 Bu gelişmeler konusunda bkz.: Makal, 2007: 270 vd.

22 Kavel Grevi Zafer Aydın, 2010'da ayrıntılı olarak incelenmektedir. Ayrıca bkz.: *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*: 239-240.

ilişkin sembolik bir nitelik de kazanmıştı.²³ Aziz Nesin düzeyinde bir yazarın konuyu ele alması ilgi çekiciydi. Ancak, hikâyenin büyük tartışmalara yol açması, politik bir nitelik de taşıyan bu greve ilişkin olarak, Aziz Nesin'in öne sürdüğü yergi dozu yüksek savlardan kaynaklanmaktaydı. Nesin bu greve, işverenlerin ellerindeki üretim fazlalığından kaynaklanan stoku eritmeleri için gerekli fırsatı yaratmak gibi bir işlev de yüklemişti. İşveren, fazla üretim koşullarında grevin kendi yararına olacağını düşünüyor ve işçiler ile sendikayı değişik araçlar yardımıyla manipüle ederek, greve gidilmesini ve grevin uzun süre sürdürülmesini sağlıyordu. Nesin'in bu grevden kaynaklanan ancak onu aşarak genellik kazanan yergilerinin, esas olarak Türkiye'deki sendikal yönetimlere ve onların her zaman işçilerin çıkarlarını ön plânda tutmayan davranışlarına yönelik söylenebilir. Safların tutulduğu bir dönemde, zamanının dar sınırlarını ve düşünce kalıplarını aşan böylesi bir eleştiri, kuşkusuz Aziz Nesin'in engin zekâsı ve sezgisi yanında, büyük bir medenî cesaret de isterdi. Sonuçta Aziz Nesin, bu hikâye nedeniyle bazı sol ve sendikal çevrelerden kaynaklanan ve suçlamaya varan şiddetli eleştirilerle karşı karşıya kaldı ve hikâye Türkiye tarihinde bu ilginç özellikleriyle emsalsiz bir yer edindi.²⁴

Nejat Elibol'un 1988 tarihli *Direnen Haliç* adlı iki ciltlik romanında ise Sungurlar Kazan Fabrikası merkezde olmak üzere 1975 yılında Haliç civarındaki iki fabrikada gerçekleşen direnişler ele alınıyor (Elibol, 2002a; Elibol, 2002b). Ancak, eserde daha geniş bir örüntüyle, işçilerin gündelik sosyal yaşamlarına, içsel dünyalarına da giriliyor. Adnan Özyalçiner'in *Grev Bildirisi* adlı hikâyesi ise 1966 Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası grevinde işçiler tarafından İstanbul halkına dağıtılan "Grev Bildirisi" üzerine kurgulanmıştır (Özyalçiner, 2002).

III. SANAT VE İNSAN HAKLARI / SOSYAL İNSAN HAKLARI: SİNEMA

Sinema, insan hakları açısından değerlendirildiğinde, sanat dalları içinde en önde olanlardan biridir. Sinemadaki görsellik faktörü ve bu sanat dalına ilgi duyan tüketicilerin diğer sanat dallarına göre çok daha fazla olması, yani yaygınlık faktörü, ona çok daha geniş kitlelere ulaşma potansiyeli kazandırmaktadır. İnsan hakları ve sosyal haklar temaları, gerek konulu filmlerde, gerekse belgesel filmlerde 19. yüzyıl sonlarından günümüze yoğun biçimde yer bulmuştur.²⁵ Biz çalışmamızın hacim ve içerik kaygıları nedeniyle dünya sinemasındaki uçsuz bucaksız gelişmele- 45
re girmeyecek ve Türk sinemasında sosyal haklar konusunu değerlendirmeye çalışacağız.

1. Türk Sinemasında Sosyal İnsan Hakları

Türk sineması söz konusu olduğunda, sosyal haklar tarihsel olarak 1960'lı yıllara kadar filmlerde belirgin bir yer bulamamıştır.²⁶ Yani sosyal hakları ele alma açısından Türk sinemasının durumu, Türk edebiyatından bile daha geridedir. Bu şüphesiz, Türk edebiyatında sosyal haklar konusunu değerlendirirken de belirttiğimiz gibi, Türk toplumunun tarihsel gelişim süreci ve bu süreçte sosyal hak mücadeleleri ile bunların sanat eserlerine yansımaya koşullarının yeterince mevcut olmamasıyla açıklanacak bir durumdur. Bir taraftan sanayileşme yolunda atılan adımların, diğer taraftan Türk demokrasinin yetersizlikleri, hukuksal mevzuatın sınırlandırıcılığı ile yönetimlerin olumsuz uygulamaları hem sosyal hak mücadeleleri, hem de bu mücadelelerin sanata yansımalarını olumsuz yönde etkilemiştir. Buna karşılık, 1960 sonrası dönemde sanayileşme ve ona bağlı olarak sınıf oluşumu doğrultusundaki gelişmeler ile görece özgürleşme koşullarında, bu konular sosyal yaşam yanında, sanatın değişik dalları ve sinemada da yer bulmaya başlamaktadırlar. Ancak bu yerin gene de çok sınırlı olduğunu ve dönem içerisinde toplumsal yaşamda

23 MESS grevleri Can Şafak 2012'de ayrıntılı olarak incelenmektedir. Ayrıca bkz.: *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*: 287-290.

24 *Büyük Grev* kitabında, bu eleştiri metinleri ile Nesin'in bunlara verdiği cevapların bir bölümü de yer almaktadır.

25 İşçi filmlerinin tarihsel gelişimi konusunda güzel bir özet için bkz.: Wagner, 2015.

26 Türk sinemasında 1960 öncesi ve sonrası dönemlerde sosyal hak mücadelelerinin yer alışı konusunda tarihsel bir değerlendirme için bkz.: Koluçık, Kula, 2013.

gözlenen hak mücadelelerinin çok gerisinde kaldığını belirtmek gerekir.²⁷ Bütün bu olumsuz faktörler yanında, sosyal hak mücadelelerini konu alan filmlerin azlığı üzerinde etkili olan faktörlerden biri de maddi koşullardır. Gerek çekim maliyetleri ve diğer maliyet kalemleri, gerekse film gösteriminden elde edilecek getiriler anlamında, sosyal içerikli filmlerin çekilmesini zorlaştıran, hatta imkânsız kılan maddi koşullar göz ardı edilemez. Nitekim sosyal hak mücadelelerini konu alan filmlerin en önemlilerinden biri olan *Maden*, aşağıda değineceğimiz gibi, ancak bir işçi sendikasının maddi katkılarıyla çekilebilmiştir. Diğer taraftan, dönem içerisinde carî olan resmi sansür uygulaması da sosyal içerikli filmler üzerinde Demokles'in kılıcı gibi sallandırılmıştır.

1960'lı yıllarda da, ağırlık işçi sınıfının sosyal hak mücadelelerini konu alan filmlerde değil, işçilerin sadece "kahraman" olarak yer aldığı filmlerde (Coş, 2015: 162 vd.). Bu kahramanlık, işçilerin "yan kahraman" olduğu, "kahramanı bir süre işçilik yapan" ya da "kahramanı işçi olan" filmler biçiminde tezahür etmiştir (Coş, 2015: 165 vd.). Ertem Göreç'in 1961 tarihli *Otobüs Yolcuları*, Duygu Sağıroğlu'nun 1965 tarihli *Bitmeyen Yol* filmleri gibi bazı filmlerde işçilik olgusu değişik boyutlarıyla yer almışsa da, bunlar ana plânda sosyal hak mücadelelerine yer veren ve Yeşilçam kalıplarının tümüyle dışına çıkmış filmler değildir. Sosyal hak mücadelelerinin Türk sinemasında yeterince yer bulmaması ise diğer sorunlar yanında, sanat ve sanatçı üzerindeki hukuki/fiili değişik baskılar ile bunun bir parçası olarak dönem içerisinde egemen olan sansür uygulamalarıyla da bağlantılıdır. Sansür tarafından defalarca geri çevrilen, çeşitli baskılarla karşılaşan *Karanlıkta Uyananlar* filmi, "işçilerin yer aldığı filmlerden farklı olarak işçi sınıfının ilk filmidir" (Kablamacı, 2011: 78). Türk sinemasında sendikal haklar konusunu dolaysız biçimde ele alan ilk önemli film olan *Karanlıkta Uyananlar*, bu nedenle önemli bir tarihsel bir değere sahiptir ve bu değeri günümüzde de korumaktadır. Vedat Türkalı'nın senaryosunu yazdığı, Ertem Göreç'in yönetmenliğini yaptığı 1964 tarihli bu filmde, grevin artık yasal bir hak haline geldiği 1963 sonrası ilk dönemde bir boya fabrikasında çalışan işçilerin bilinçlenme, örgütlenme ve greve gitme süreçleri; bir işçi semti de mekân alınarak, sosyal dokuyla da bağlantılı biçimde ve değişik boyutlarıyla anlatılmaktadır.²⁸ İçeriğine ilişkin bazı sorunlara karşın "*Karanlıkta Uyananlar*'ın sinemamızda işçinin somut ekonomik sorunları içinde ele alınıp işlendiği ilk ve son tutarlı sayılabilecek örnek olarak kaldığı bir gerçektir" (Coş, 2015: 176).

1970'li yıllar ise bir taraftan Türkiye'de iktisadî gelişme ve sınıfsal oluşum itibarıyla önemli gelişmeler yaşanırken, diğer taraftan da sınıflar arasındaki bölüşüm mücadelelerinin daha yoğun yaşandığı yıllara tekabül eder. Bu yıllardaki yoğun siyasallaşma süreçleri, sendikal örgütlenme ve mücadele ile grev hareketlerinin bizatihi kendisi kadar, sanatsal ürünlere de yansımaktadır. Bu koşullar altında sosyal sorunlar ve hak mücadeleleri, dönemin birçok filminde yer bulmaktadır. Bu filmler arasında, Lütfi Akad'ın göç üçlemesi *Gelin-Düğün-Diyet*, özel bir değere sahiptir.²⁹ Diğer filmler arasında, Süreyya Duru'nun *Güneşli Bataklık* (1977), Yavuz Özkan'ın *Maden* (1978) ve *Demiryol* (1979) filmleri, Halit Refiğ'in *Yaşam Kavgası* (1978), Erden Kıral'ın *Bereketli Topraklar Üzerinde'si* (1979), Şerif Gören'in *Endişe'si* (1974), Zeki Ökten'in *Düşman* (1979), Duygu Sağıroğlu'nun *İnsan Avcısı* (1975), Melih Gülgen'in *Babanın Oğlu* (1975), Ertem Göreç'in *İki Kızgının Adam* (1976) filmleri de bulunmaktadır (Hepkon, Aydın; 2010: 90).³⁰

1980 sonrası dönem ise tüm dünyada önemli iktisadî ve siyasal değişimlerin ortaya çıktığı, neo-liberal iktisat politikalarının yeryüzü ölçeğinde egemen olduğu, bu politikaların uygulanması sonucunda emek eksenli yaklaşım ve mücadelelerin arka plâna itildiği ve gücünü yitirdiği, bunun yerini büyük ölçüde kimlik sorunları ve mücadelelerinin aldığı yıllardır. Aynı gelişmeler Türkiye'de de yaşanmış; 12 Eylül askerî darbesi ile başlayan dönem, neo-liberal iktisat politikalarının uygulamaya konulduğu, toplumsal örgütlenme ve mücadelelerin önüne hukuki ve fiili engellerin getirilmeye çalışıldığı, sosyal hak mücadelelerinin zayıfladığı bir dönem olarak tezahür etmiştir. Elbette bunun sanat alanına yansımaları da, bu mücadelenin yoğun olduğu 1960'lı

27 Bu sürecin iktisadî, toplumsal ve siyasal dinamikleri konusunda bkz.: Hepkon, Aydın, 2010.

28 *Karanlıkta Uyananlar* hakkında kapsamlı değerlendirmeler için bkz.: Kablamacı, 2011.

29 Üçleme hakkında kapsamlı bilgi ve değerlendirmeler için bkz.: Görücü, 2015: 184-191.

30 1970'li yıllara ilişkin kapsamlı bir değerlendirme için bkz.: Görücü, 2015; Hepkon, Aydın; 2010: 90-95.

ve 1970'li yıllara göre daha farklı olacaktır. Bu koşullar altında 1980 sonrası dönemde Türkiye'de sosyal hak mücadelelerini konu alan işçi filmlerinin sayısı epeyce azalmış durumdadır. Atıf Yılmaz'ın *Talihli Amele* (1980) ve *Bir Yudum Sevgi* (1984) filmleri, Sinan Çetin'in *Bir Günün Hikayesi* (1980), Yavuz Turgul'un *Fahriye Ablası* (1984), Muzaffer Hıçdurmaz'ın *Çark* (1987), Ahmet Faik Akıncı'nın *Ekmek* (1996) filmi, dönemin işçi sorunlarını gündeme getiren filmlerinin belli başlıcalarıdır (Hepkon, Aydın, 2010: 97; Görücü, 2015: 194).

Türk sinemasında sosyal haklar ve sinema bağlantısı ele alındığında madenleri, özellikle de kömür madenlerini konu alan filmlerin özel bir öneme sahip olduğunu belirtmek gerekir. Ülkemizde 19. yüzyıldan itibaren madenlerin önem kazanması ve buralarda çalışan işçi sayısının çokluğu yanında; madencilik alanında çalışma yaşamının ve sorunların ağırlığı, iş kazaları ve işçi ölümleri, madenlerdeki çalışma yaşamını ve sorunları konu alan filmlerin ağırlığı üzerinde belirleyici olmuştur. Bu filmlerin belki de en önemlisi, Yavuz Özkan'ın yönetmenliğini yaptığı 1978 tarihli *Maden* filmidir. Filmde maden işçilerinin olumsuz çalışma koşulları, iş kazası sonucu ölümler ve işçilerin gerek işverene, gerekse sarı sendikaya karşı direniş çabaları anlatılmaktadır. Film Türkiye sinema tarihi ve sosyal hak mücadeleleri açısından önemli kılan başka faktörler de vardır. Türkiye'de sınıf mücadelelerinin yoğunlaştığı bir dönemde çekilmiş olan *Maden*'in finansmanı, bizatihi bir işçi sendikası, Yeraltı Maden-İş tarafından yapılmıştır. Sendika, filmi gezici ekiplerle ülkenin maden bölgelerinde gösterime açarak, etkin biçimde de kullanmıştır (Sertlek 2015: 242-243). Kendinden önceki maden filmleriyle karşılaştırıldığında *Maden*'in önemi, belki de ülkenin ve dönemin toplumsal gerçekliğini yakalamış olmasından kaynaklanmaktadır. Yakın tarihli bir başka maden filmi ise yönetmenliğini Yılmaz Erdoğan'ın yaptığı, 2013 tarihli *Kelebeğin Rüyası*'dır. Filmde arka plânda, 1940'lı yılların başında ve İkinci Dünya Savaşı koşullarında Ereğli Kömür Havzası'nda kömür madenlerindeki mükellefiyet (zorunlu çalıştırma) uygulaması ile kötü çalışma koşulları ve sonuçları ele alınmaktadır.

2. İnsan Hakları ve Sinema: Film / Sanat Festivalleri

Sinemanın geniş kitlelere ulaşmada belki de en etkin sanat dalı olması, insan hakları alanında faaliyetlerde bulunan kurumlar, üniversiteler ve gönüllü kuruluşları, insan hakları duyarlılığı yaratmak için sinemayı etkin bir araç olarak kullanmaya yönlendirmektedir. Bir örnek verecek olursak, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nin 60. yıldönümü dolayısıyla *Art for the World* adlı sivil toplum kuruluşuyla birlikte ünlü yönetmenlere 22 kısa film siparişi etmiş, birçok uluslararası kuruluş da projenin finansmanına katılmıştır.

İnsan hakları kuruluşlarının bu alanda duyarlılık yaratmak üzere kullandıkları en önemli araç, dünyanın değişik yörelerinde düzenlenen sanat festivalleridir. Bu festivallerin büyük çoğunluğu film festivalleri olarak organize edilmektedir. Bunların bir bölümünde ise film gösterimleri ve ödüllü film yarışmaları yanında, özellikle resim, fotoğraf ve karikatür gibi görsel sanat etkinlikleri ile insan hakları konusunda çeşitli sunum ve tartışma panelleri de yer almaktadır. Bu festivallerin bir bölümünün başlangıç tarihleri 15 yıl kadar geriye gitmektedir ve bu etkinliklerin 1990 sonrası dönemde yapılmaya başlanarak, giderek hız kazandığı söylenebilir. Sergiledikleri sanat eserleri, düzenledikleri tartışma oturumları ve konferanslarla insan hakları meselesinin daha çok insana ulaşmasına katkıda bulunan bu festivallerin hepsine, sınırları belli olan çalışmamız çerçevesinde yer vermek elbette mümkün değildir. Ancak önemli gördüğümüz birkaçına, fikir vermek bábında değinmekle yetiniyor, dipnotta ise saptayabildiğimiz başka bazı festivallerin sadece ad ve yerlerini belirtiyoruz.³¹ Konuya ilgi duyan okuyucu internette yapacağı kısa bir

31 Syracuse Üniversitesi İnsan Hakları Film Festivali, ACT İnsan Hakları Film Festivali (Colorado Devlet Üniversitesi), Karama İnsan Hakları Film Festivali, Santa Barbara İnsan Hakları Film Festivali, Zagreb&Rijeka İnsan Hakları Film Festivali, "One World" İnsan Hakları Uluslararası Belgesel Film Festivali (Prag), Festival Internacional de Cine de Derechos Humanos (Buenos Aires), İnsan Hakları Film ve Video Festivali (Bolivya), Avusturya "This Human World" İnsan Hakları Film Festivali, Venedik İnsan Hakları Film Festivali, Lund İnsan Hakları Film Festivali (Raoul Wallenberg İnsan Hakları Enstitüsü).

gezintiyle çok daha fazla sayıda festival hakkındaki bilgilere kolaylıkla erişebilecektir.

Dünyada insan haklarının coğrafi merkezi olarak nitelendirilebilecek olan İsviçre'nin Cenevre kentinde düzenlenen *Uluslararası İnsan Hakları Film Festivali ve Forumu* – “International Film Festival and Forum on Human Rights” (FIFDH) dünyada sinema ve insan hakları konusunda düzenlenen festivallerin en önemli ve etkili olanlarından biridir. Cenevre Üniversitesi, sivil toplum kuruluşları, film yapımcıları ve medya temsilcileri tarafından desteklenen festival, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi'nin oturumlarıyla paralel biçimde gerçekleştirilmektedir. İnsan hakları sorunlarının tartışıldığı özgür bir platform oluşturan ve 2003'ten bu yana düzenlenmekte olan Festival kapsamında, konulu ve belgesel nitelikli filmler için ödüllü bir yarışma da mevcuttur.³²

Uluslararası ölçekte en etkin insan hakları kuruluşlarından biri olan İnsan Hakları Gözlem Örgütü (Human Rights Watch) ise kendi adını taşıyan bir film festivali düzenlemektedir.³³ Daha çok insan hakları ihlallerini konu alan filmler üzerinde yoğunlaşan Festival için seçilen 40 film, dünyanın 20 ayrı kentinde gösterime sunulmakta ve insan hakları farkındalığı yaratılarak, herkes için adalet temasının yaygınlaşmasına katkıda bulunmaktadır. İnsan hakları alanındaki etkili kuruluşlardan biri olan Uluslararası Af Örgütü de, insan hakları mücadelelerinde başlangıçtan itibaren sanatın ve sanatçıların güçlü ve merkezî bir role sahip olduğu düşüncesiyle ve “Hiçbir insan ifadesi, sanat kadar insan ruhuna ulaşmaz” sloganıyla, 2010 yılından itibaren bir İnsan Hakları Sanat Festivali düzenlemektedir.³⁴

İnsan hakları alanında uluslararası ölçekte etkili en büyük festivallerden biri de, *Barcelona İnsan Hakları Film Festivali*'dir. “Düşündürmek, bilincimizi uyandırmak, adaletsizliği kınamak ve insanlığın sosyal ve kültürel çeşitliliğini yansıtmak” amacıyla düzenlenen Barcelona merkezli festivalin, Paris ve New York'da da büroları bulunmaktadır. 12 yıldır düzenlenmekte olan Barcelona İnsan Hakları Film Festivali kapsamında film yarışmaları da yer almaktadır.³⁵ 2016 yılında 9'uncusu gerçekleştirilen Avustralya temelli *İnsan Hakları Sanat ve Film Festivali* ise herhangi bir siyasi parti ya da dinsel grupla bağlantılı olmayan bağımsız sanat organizasyonlarının en iyilerinden biridir.³⁶

Değişik üniversiteler bünyesinde düzenlenen insan hakları temalı film ve sanat festivalleri de yoğundur. Sadece birkaç örnekle yetinecek olursak, 2017'de 15'incisi yapılacak olan *San Francisco Üniversitesi İnsan Hakları Film Festivali*,³⁷ 2016 yılında 14'üncüsü düzenlenecek olan ve amacını “Birleşik Krallık'ta ve dünyada insan hakları farkındalığını arttırmak” olarak belirten Oxford Brookes Üniversitesi'nin düzenlemiş olduğu *Oxford İnsan Hakları Festivali* bunlar arasındadır.³⁸

3. İnsan Hakları ve Sinema: Film / Sanat Festivalleri – Türkiye

Türkiye'de de insan haklarıyla bağlantılı çeşitli film/sanat festivalleri ve benzeri etkinlikler düzenlenmektedir. Ancak bunlar hem sayıca azdır, hem de içlerinde süreklilik kazanmış olanlar yok denecek düzeydedir. Bunların en önemlilerinden biri olan *Uluslararası İşçi Filmleri Festivali*, 2006 yılından bu yana düzenlenmektedir. Türkiye'nin değişik illerinde gerçekleştirilen ve film gösterimleri dışında konuya ilişkin konferans ve paneller de içeren Festival'in Düzenleme Komitesi'nde işçi sendikaları ağırlıklı bir yer kaplamaktadır. Uluslararası İşçi Filmleri Festivali hem içeriği, hem de düzenleyicileri itibarıyla düşünüldüğünde, Türkiye'de sosyal insan hakları alanına uzanan en önemli ve en anlamlı sanat etkinliğidir diyebiliriz. İnsan hakları-toplumsal

32 Festival hakkında bilgi için bkz.: https://en.wikipedia.org/wiki/International_Film_Festival_and_Forum_on_Human_Rights

33 <https://ff.hrw.org/about>, Erişim Tarihi: 16 Ağustos 2016.

34 <http://www.tomblock.com/art-production/amnesty-international-human-rights-art-festival>, Erişim Tarihi: 14 Ağustos 2016.

35 <https://filmfreeway.com/festival/HumanRightsFilmFestivalBARCELONAParisNYC>, Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2016.

36 <http://2016.hrff.org.au/about/>, Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2016.

37 <https://www.usfca.edu/arts-sciences/about/human-rights-film-festival>, Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2016.

38 <http://www.oxfordhumanrightsfestival.net/>, Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2016.

cinsiyet-sanat üçgeninde bir diğer önemli etkinlik ise 1998'den bu yana düzenlenmekte olan *Uçan Süpürge Kadın Filmleri Festivali*'dir. "Sinema sanatının çarpıcı dilinden yararlanarak toplumsal cinsiyete ve kadın sorunlarına ilişkin tartışmaları yaygınlaştırmak" amacını taşıyan Festival, Türkiye ve dünyadan kadın yönetmenlerin uzun, kısa, belgesel ve animasyon filmlerinin belirli başlıklarda izleyiciye sunulduğu ve bu çerçevede panel, söyleşi ve sergilerin düzenlendiği uluslararası bir *organizasyondur*. Ülkemizde sinema alanında uluslararası boyutlu bir başka girişim ise *Avrupa Birliği İnsan Hakları Film Günleri*'dir. Bu başlık altında 2011 yılından başlayarak Ankara ve İstanbul kentlerinde düzenlenen etkinliğin, 2015 yılında 5'si gerçekleştirilmişti.³⁹ Sinema alanındaki bu etkinlikler dışında, Türkiye'de zaman zaman konuya ilişkin değişik içerikli resim, fotoğraf ve karikatür sergilerinin açılması da söz konusu olmuştur.⁴⁰ Şüphesiz ülkemizde genel olarak insan hakları çalışmaları alanındaki gerilik yanında, organizasyonel ve maddî sınırlılıklar, insan hakları-sanat bağlantılı bu ve benzeri etkinliklerin niceliği ve niteliği üzerinde belirleyici olmaktadır.

IV. SANAT VE İNSAN HAKLARI / SOSYAL İNSAN HAKLARI: MÜZİK

En genel hatlarıyla ve aşağıda tartışacağımız sorunların dışında, müzik de diğer sanat dalları gibi insan varoluşunun estetik boyutlarına hitap etmekte, insancıl duyguların gelişimine ve bu nedenle de insan hakları bilincinin gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Diğer sanat dallarıyla karşılaştırıldığında, müziğin de sinema gibi insan haklarıyla bağlantısı en güçlü sanat dallarından biri olduğu gözleniyor. Bu, müziğin geniş kitlelere rahatlıkla ulaşabiliyor ve onları etkileyebiliyor olmasından kaynaklanmaktadır. Kamuoyunu etkileme yanında, kitlelere moral verme, umut aşılama konusunda müziğin olağanüstü etkileme gücüne ilişkin iki örnek vermek isteriz, ikisi de savaşta kuşatma altındaki kentlerden... Büyük Rus besteci Dmitri Şostakoviç, İkinci Dünya Savaşı'nda Alman orduları tarafından yaklaşık üç yıl kuşatma altında tutulan Leningrad'da, 7 numaralı "Leningrad" senfonisini bestelemiş, 1942 yılında kuşatma altındaki kentte çok zor koşullar altında seslendirilen eser, umudun ve direnişin simgesi haline gelirken, tüm dünyada da büyük yankı uyandırmıştı. 1990'lı yıllarda Yugoslavya'daki iç savaş koşullarında ve Saraybosna kuşatma altındayken, dünya kamuoyunu en çok etkileyen olaylardan biri de, Saraybosna Filarmoni Orkestrası üyelerinden viyolonsel sanatçısı Vedran Smailovic'in çok zor koşullarda gerçekleştirdiği müzikal etkinliklerdi. Smailovic, her gün savaşın yol açtığı yıkıntılarda ve keskin nişancıların tehdidi altındaki cenaze törenlerinde sürekli olarak viyolonsel ile parçalar, ağırlıklı olarak da Albinoni'nin Adagio'sunu seslendiriyordu. Sadece Saraybosna'lılar değil, dünya kamuoyu ve müzisyenler de bu güçlü insanî mesajdan etkilenmiş; besteci David Wilde Smailovic için *Saraybosna'nın Çellisti* isimli bir solo viyolonsel parçası yazmış, parça ünlü sanatçı Yo-Yo Ma tarafından da kayda alınmıştı. Folk şarkıcısı John McCutcheon da Smailovic için *Saraybosna'nın Sokaklarında* başlıklı bir şarkı yazmıştı.

Edebiyatla karşılaştırıldığında müziğin bir farkı, değişik türleri itibarıyla çok farklı sosyo-ekonomik sınıf ve katmanlardaki, farklı bilgi ve eğitim düzeyindeki insanlara rahatlıkla ulaşabiliyor olmasıdır. Bu açıardan bakıldığında, müziğin insan hakları farkındalığı yaratmada en etkin sanat dallarından biri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ancak bu noktada tekrar vurgulamakta fayda vardır ki, diğer sanat dalları gibi, müziğin de insan hakları üzerindeki olumlu potansiyelinin ve yarattığı etkinin boyutlarını ölçmek mümkün görünmemektedir. Kanımızca, müziğin insan hakları üzerindeki olumlu etkisini küçümsemek kadar, abartmamak da en doğru tutum olacaktır.⁴¹

39 Bkz.: <http://avrupa.info.tr/eu-and-human-rights/human-rights-film-days.html>, Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2016.

40 Örneğin bkz.: <https://www.evrensel.net/haber/123230/insan-haklarinin-sanattaki-gorunumleri>, Erişim Tarihi: 16 Ağustos 2016.

41 Dave, müziğin insan hakları üzerindeki etkisine ilişkin beklentilerin büyük ölçüde romantize ve idealize edilmiş olduğunu, bunun büyük ölçüde müziğin evrensel ve ilerici (progressive) bir dil olduğu kabulünden kaynaklandığını, oysa bu kabulün doğru olmadığını, ayrıca konunun etkinlik açısından da değerlendirilmesi gerektiğini, bu durumda da insan haklarıyla müzik arasındaki ilişkinin sorunlu olduğunu savunmaktadır. Bkz.: Dave, 2015.

1. İnsan Hakları ve Müzik: Blues, Folk, Pop, Rock

İnsan hakları-müzik ilişkisini, birbirinden değişik özellikler gösteren farklı müzik türleri açısından ayrı ayrı irdelemekte fayda vardır. Bu ilişkinin başlangıcını, belki de blues türünün kökenlerine kadar uzatabiliriz. Amerika'da geçtiğimiz yüzyıllarda pamuk tarlalarında çalışan zenci kölelerin çalışırken seslendirdikleri ezgiler aracılığıyla ırkçılığa, ayrımcılığa, eşitsizliğe-adaletsizliğe karşı yakınışları, zaman içerisinde blues olarak olgunlaşan müzik türünün de kökenlerini oluşturuyor. Blues gibi, çeşitli ülkelerin folk müziklerinde de geniş kitlelerin yaşadıkları sıkıntılara ilişkin yakınmalar her zaman yer bulmuştur.

Geçmiş yüzyıllarda olduğu kadar, 20. yüzyıl boyunca da özellikle ırkçılığın, ayrımcılık ve toplumsal eşitsizliklerin Avrupa'ya göre daha çok boyutlu ve derinden yaşandığı ABD'nde blues, pop ve rock müziği ile bunların türevlerinde; başlangıçtan itibaren ırkçılığa, savaşa ve toplumsal eşitsizliklere karşı tepkiler daha yoğun biçimde yer bulmuştur.⁴² Çalışmamızın sınırları bağlamında bunların hepsine değinmek mümkün olmasa da, artık simgeleşerek tarihsel bir değer kazanan birkaç parçayı özellikle belirtmekte fayda vardır. 1935 yılında ABD'nde bir ağaca asılarak linç edilen iki zenci için yazılan ve Billie Holiday tarafından seslendirilen efsanevi *Strange Fruit* parçası bunlardan biridir.⁴³ Başta Joan Baez olmak üzere birçok şarkıcı tarafından seslendirilen ve özellikle 1950'li ve 1960'lı yıllarda yoğunlaşan özgürlük ve medeni haklar hareketinin simgelerinden biri haline gelen *Kazanacağız - We Shall Overcome* şarkısı, 1960'ların önemli şarkılarından biridir. Bob Dylan'ın gene 1960'lı yıllarda seslendirdiği ve o günden bu yana eşitlik ve adalet taleplerinin bir simgesi haline gelen *Blowin' in the Wind*'i de bir müzik parçası olmanın çok ötesinde bir anlam ve değere sahiptir.⁴⁴

Daha kaç köyden sürülsün insan adam oluncaya dek?

Daha kaç derya dolaşsın martı bulsam diye bir tünek?

50 | *Daha kaç toptan atılsın gülle harp toptan kalkıncaya dek?*

Cevabı, dostum, rüzgârda bunun, cevabı esen rüzgârda.

Daha kaç yıl kök salsın ağaç bahar açıncaya dek?

Daha kaç yıl kök söksün bu halk yerin bulsun diye hak?

Daha kaç aydın ışığı görüp görmezlikten gelecek?

Cevabı, dostum, rüzgârda bunun, cevabı esen rüzgârda.

Daha kaç can canından geçecek cana yetinceye dek?

Daha kaç el boş açılsın göğe göğermekçe yürek?

Daha kaç teller kopsun sazlardan bu ses duyuluncaya dek?

Cevabı, dostum, rüzgârda bunun, cevabı esen rüzgârda.

Sam Cooke'un *A Change Is Gonna Come*'i da Amerikan Medeni/Sivil Haklar Hareketi'nin marşı haline gelen bir parçadır.⁴⁵ Marvin Gaye'in seslendirdiği ve polis şiddetini konu alan *What's Going On* ile Neil Young'un ırkçılık karşıtı parçası *Southern Man* de bu parçaların en ünlü ve simgeleşmiş olanları arasındadır. 1960'lı yıllarda sürmekte olan Vietnam Savaşı ortamında varlık kazanan savaş karşıtı parçalar arasında ise gene özellikle Pete Seeger'in *Where Have All the Flowers Gone*, Bob Dylan'ın *Masters of War*, Donovan'ın *Universal Soldier*, Jimmy Hendrix'in

42 Dunaway, Amerika'da 18. Yüzyıl başlarından itibaren kölelik, sosyal adaletsizlik, çocuk işçiliği de dâhil olmak üzere yaşanan toplumsal sorunlar ve bunun müziğe yansımaları konusunu kapsamlı ve yetkin biçimde incelemektedir. Bkz.: Dunaway, 1987.

43 Şarkının doğuşu hakkında bkz.: Nicholls.

44 Burada parçanın sözlerini Can Yücel'in Türkçe söyleyişleriyle veriyoruz. Bkz.: Yücel, 1985, Bir İrlanda Türküsü.

45 Amerikan medeni haklar hareketiyle ilgili şarkılar içeren nitelikli bir müzikal derleme için bkz.: *Voices of the Civil Rights Movement - Black American Freedom Songs, 1960-1966*, 2 CD, Smithsonian/Folkways.

Machine Gun parçaları sayılabilir. Bunlar ile başka sanatçıların ismini sayma olanağını bulamadığımız parçaları, salt müzik olmanın ötesine geçerek önemli bir toplumsal muhalefet hareketinin simgeleri haline de gelmişlerdir. 1960'larda rock müzik büyük ölçüde folk müziğin yerini alırken, politik mesajlar, Jefferson Airplane'den Creedence Clearwater Revival'a, bazı rock şarkıcı ve gruplarının parçalarında da yer buldu.

Diğer taraftan, özellikle 1960'lı yıllarda folk, pop, rock gibi değişik müzik türlerinde eserler veren ırkçılık ve savaş karşıtı sanatçılar ile çeşitli rock topluluklarının konserleri de salt birer müzikal etkinlik olmanın ötesine geçerek, milyonlarca insanın katıldığı barış festivallerine dönüşmüştü. 1969 yılında gerçekleştirilen ve dönemin ünlü sanatçılarının ve gruplarının katıldığı üç gün süren Woodstock Festivali, bir barış ve toplumsal muhalefet manifestosu olarak dünya müzik tarihinde olduğu kadar, barış ve özgürlük tarihinde de yerini almıştır.

2. İnsan Hakları / Sosyal İnsan Hakları ve Müzik: Folk Müzik ve Protest Şarkılar

Genel olarak insan haklarına yönelik bu müzikal eserler yanında, özellikle sosyal insan haklarıyla ilgili olarak daha çok malzeme bulabileceğimiz mecralar ise folk müzik kökenli ve esas olarak işçi sınıfına yönelik protest şarkılardır. Batı ülkelerinde Endüstri Devrimi sonrası işçi sınıfının yaşadığı sorun ve yoksunluklar, başta edebî eserler olmak üzere, sanatta da yansımaları bulunduğu gibi; tarihsel gelişim süreci içerisinde işçiler kendilerini, acılar yanında mücadeleyi de yansıtma ritüelleriyle, deyişleriyle, marşlarıyla ve şarkılarıyla da ifade ve var etmişlerdir. Emek tarihi çalışmaları açısından gerçekten can alıcı olan bu malzemelere ilişkin olarak, başta E. P. Thompson'un önemli kitabı olmak üzere, birçok kaynakta bilgiler yer almaktadır (Thompson, 2004).

Amerika'da da işçilerin ve işçi hareketlerinin ortaya çıktığı tarihlerden itibaren, yaşanan sorunların şarkılardaki yansımalarını görmek mümkündür ve 19. yüzyıla ait şarkı sözleri bunun tanıklarındır (Dunaway, 1987: 274). Çocuk işçilerden "fabrika kızları"na, iktisadî krizlere, yaşanan ve işçi kesimini etkileyen her olay, şarkılarda yansımaları buldu (Dunaway, 1987: 275). 20. yüzyılda ise özellikle bu uzun gelenekten beslenen ABD'li folk müzikçilerin protest şarkıları arasında ayrımcılık, ırkçılık ve savaş karşıtlığı ile barış, özgürlük, adalet gibi temalar yanında, sendikal haklara ilişkin çok sayıda şarkı da bulunmaktadır. Sol düşünce ve aktiviteyle de bağlantılı olan bu şarkıcılardan, örneğin Pete Seeger gibi bazıları Komünist Parti'ye üye de olmuşlardı ve McCarthy döneminin baskı ve soruşturmalarından da nasiplerini aldılar. Bu şarkıcıların en ünlülerinden biri olan Woody Guthrie'nin Amerikan işçi sınıfı mücadelesinin değişik dönemlerine ilişkin sorunları ve mücadeleleri yansıtan şarkılardan oluşan *Struggle* başlıklı "işçi ve mücadele şarkıları" albümü, bu müzikal malzemenin işçi sınıfı mücadelelerini nasıl yansıttığının en somut ve güzel örneklerinden biridir.⁴⁶ Elbette bu ve benzeri şarkılar, sadece sınıf mücadelelerini ve sosyal hak arayışlarını yansıtmakla kalmamış, bu mücadelelere güç de katmıştır. Guthrie'nin şarkıları arasında çalışma yaşamının değişik sorunlarına; ücrete, çalışma sürelerine ve sendikal haklara ilişkin çok sayıda parça bulunuyor. *Hard Work, Union Prayer, Union Maid, Union Burying Ground* sanatçının sendikal örgütlenmeye ve greve ilişkin bu şarkılardan sadece birkaçının adıdır.⁴⁷ Efsanevi folk-protest şarkıcısı Pete Seeger'in da sendikal örgütlenme, adil ücret, çalışma hakkı gibi içeriklere sahip çok sayıda şarkısı bulunmaktadır. *Talking Union, Homestead Strike Song, Which Side Are You On?*, bu şarkılardan sadece birkaçının başlığıdır. Sanatçının *Sendikalar-dan Konuşmak - Talking Union* başlıklı uzun şarkısının başlangıcındaki sözleri, sadece bir örnek olmak üzere veriyoruz.⁴⁸

*Eğer daha yüksek ücret istiyorsanız, ne yapmanız gerektiğini söyleyeyim,
İşyerinizdeki diğer işçilerle konuşmanız gerek,
Bir sendika kurmalı, onu güçlendirmelisiniz,*

46 İlgili duyacaklar için, 1940'lı yıllarda kaydedilen CD'nin künyesi şöyle: Woody Guthrie, *Struggle*, Smithsonian/Folkways CD SF 40025.

47 <http://www.woodyguthrie.org/>, Erişim Tarihi: 22 Ağustos 2016.

48 <http://www.songlyrics.com/>, Erişim Tarihi: 22 Ağustos 2016. Pete Seeger'in şarkılarını içeren iyi bir derleme için bkz.: Pete Seeger, Singalong, 2 CD, Smithsonian/Folkways CD SF 40027/8.

*Bir araya gelirsiniz çocuklar, çok zaman almayacak,
Daha kısa çalışma süreleri, daha iyi çalışma koşulları, ücretli tatiller ve çocuğunuzu deniz kıyısına götürmek...*

Amerikalı şarkıcıların eserlerinde genel olarak insan haklarının, özel olarak ise sosyal hakların Avrupa ülkelerine kıyasla bu kadar yoğun biçimde yer bulması, şüphesiz bu ülkede aynı dönemlerde insan hakları ve sosyal insan hakları alanlarında yaşanan sorunlar ve ihlaller ile bu alanlarda gerçekleşen mücadelelerin yoğunluğuyla bağlantılı olmalıdır. Irkçılık, savaş ve sosyal eşitsizlikler; diğer toplumsal tepki ve mücadeleler yanında müziğe de yansımış; belirttiğimiz gibi müzik bu mücadelelere hem eşlik edip, hem güç verirken, birçok parça da simgesel bir değere bürünmüştür.

3. İnsan Hakları / Sosyal İnsan Hakları ve Müzik: Klâsik Müzik

Diğer müzik türlerinden farklı biçimde “sanat müziği” olarak nitelenen klâsik müzikte genel olarak insan haklarının, özel olarak ise sosyal hakların durumu nedir acaba? Klâsik müzik bir taraftan gerek bestecileri, gerekse alanın diğer üreticileri; diğer taraftan da bu müziğin dinleyicileri itibarıyla daha eğitilmiş, nitelikli ve rafine insanlar içeren bir sanat dalıdır ve kelimenin bir anlamında “seçkin” olarak nitelenebilir. Bu durum, bir taraftan düşünsel plânda insan haklarına daha fazla duyarlı olunacağı beklentisini yaratırken, diğer taraftan da örneğin folk-pop gibi müzik türleriyle karşılaştırıldığı zaman toplumsal yaşamın gerçekliğine ve sorunlarına daha mesafeli bir duruşa tekabül etmektedir. Gerçekten de klâsik müzikte barış savunusu, savaş karşıtlığı gibi temalar üzerine bestelenmiş çok önemli eserler bulunmakla birlikte, bunların sayıca az olduğu söylenmelidir. Kanımca bunun sebeplerinden biri, yukarıda değerlendirdiğimiz blues, folk, pop, rock gibi müzik türlerinden farklı olarak, klâsik müziğin büyük ölçüde sözsüz eserlerden oluşan bir alan olmasıdır. Opera, oratoryo, lied (şarkı) gibi sözlü türler dışında, klâsik müzik büyük ölçüde orkestral, oda müziği ve enstrümantal türlerinde sözsüz eserlerden oluşmaktadır. Sosyal haklar söz konusu olduğunda ise klâsik müzikteki en uygun türün şarkı olduğu ve bu alanda verilen sınırlı sayıda eserin de zaten şarkı türünde olduğu görülmektedir.

İnsan hakları-klâsik müzik bağlantısı düşünüldüğünde, İngiliz besteci Benjamin Britten’in 1962 tarihli savaş karşıtı *Savaş Rökyemi*, Polonya’lı besteci Krzysztof Penderecki’nin Hiroşima kurbanları için bestelediği *Hiroşima Kurbanları İçin Ağıt*, bu bağlamda aklımıza ilk gelveren önemli eserler arasındadır. Rus besteci Dimitri Şostakoviç’in 1962 yılında ilk seslendirilişi yapılan Babi Yar başlıklı, Yevtuşenko’nun şiirleri üzerine bestelenen 13 numaralı senfonisi ise İkinci Dünya Savaşı sırasında Ukrayna kenti Babi Yar’da Naziler tarafından yapılan soykırımı konu alır. Bunlar sadece birkaç örnek olup, şüphesiz başka bestecilerin de benzer temalı eserleri bulunmaktadır.

Klâsik müzikte sosyal haklar temalı eserler ise daha da azdır. Bu temaları daha çok, sosyalist ülkelerde yaşayan sanatçılar ile batı ülkelerinde yaşayan sosyalist gerçekçi akımı benimsemiş sanatçıların eserlerinde gözlüyoruz. Alman asıllı besteci Kurt Weill’in büyük Alman yazar Bertolt Brecht’in şiir ve oyunları üzerine bestelediği eserler, özellikle de ilk defa 1928 yılında sahnelenen *Üç Kuruşluk Opera*; iktisadî, toplumsal ve ahlakî düzeylerde kapitalist sisteme yönelik ciddi eleştiriler içeriyor. Eserlerinde sosyal hak temalarına sıkça yer veren bestecilerden biri de, “Toplumsal duyarlılığını yitiren müzik kendisini de yitirir. Müzik halk için, halk tarafından bestelenir” sözleriyle müzik anlayışını ifade etmiş olan Alman besteci Hanns Eisler’dir (Goehr, 1994: 99). *Savaşa Karşı Şarkı*, *Barış Şarkısı*, *Adalet Şarkısı*, *Çalışan Halkın Şarkısı*, *Grev Şarkısı*, *1 Mayıs İçin*; onun bu temaları içeren şarkıları arasındadır ve bunların başlıkları bile eserlerin içeriği üzerinde yeterince fikir vermektedir.⁴⁹ Ünlü Amerika’lı besteci Aaron Copland’ın *Bir Mayısta Sokaklara* isimli marşı ise batılı klâsik müzik bestecilerinin sosyal haklar alanına uzanan az sayıdaki eserlerinden biri olarak belirginleşiyor. 20. yüzyılın önemli müzikal figürlerinden biri olan İtalyan

49 Politik müziğe ve bu bağlamda Eisler’in müziğine ilişkin değerlendirmeler için bkz.: Goehr, 1994.

besteci Luigi Nono'nun ise savaş karşıtı-barışı savunan çok sayıda eserlerinin yanı sıra, sosyal haklar alanına uzanan eserleri bulunuyor. Nono'nun Komünist Manifesto kökenli *Yeryüzünde Bir Hayalet Dolaşıyor* başlıklı eseri ile sınıf mücadelesini konu alan *Çiçek Açan Sevginin Güneşinde* başlıklı operaları, batı sanatında bu konuları ele alan nadir örnekler arasında yer alıyor. Bu konuyu geçerken, büyük Rus besteci Dimitri Şostakoviç'in ilk defa 1930 yılında seslendirilmiş olan *1 Mayıs* başlıklı 3 numaralı senfonisini de belirtiverelim.

4. İnsan Hakları / Sosyal İnsan Hakları ve Müzik: Türkiye

Türkiye'de ise sosyal haklara ilişkin temalar, özellikle 1960'lı yıllardan başlayarak pop-rock müzikte yer almıştır. Alpay'ın 1967 tarihini taşıyan *Fabrika Kızı* isimli şarkısının, artık simgeselleşmiş bir başlangıç olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle 1970'li yılların ikinci yarısında ise "Anadolu rock" olarak adlandırılan akım içerisinde, pop-rock müzik parçalarında sosyal haklar daha geniş yer bulmuştur. Türkiye'de pop-rock müzik-sosyal haklar ilişkisini, bir başka çalışmada kapsamlı biçimde ele alındığı için daha geniş bir biçimde değerlendirmiyoruz (Ela; Güler, 2016).⁵⁰

5. İnsan Hakları ve Müzik: Uluslararası Oluşumlar

Müzik ve insan hakları ilişkisi söz konusu olduğunda, uluslararası bazı oluşumlardan/kuruluşlardan/etkinliklerden mutlaka söz etmek gerekir. Bunların en önemlilerinden biri, gönüllü bir nitelik taşıyan ve 2009 yılında kurulan "İnsan Hakları için Müzisyenler" - "Musicians for Human Rights" isimli oluşumdur. Müzik aracılığıyla insan hakları ve insanlık kültürünü yaygınlaştırmayı amaçlayan kuruluş, gene gönüllülük esasına dayalı olarak, dünya ölçeğinde ünlü ve ünsüz müzisyenlerden oluşturduğu "İnsan Hakları Orkestrası" - "Human Rights Orchestra" ile konserler veriyor ve bu konserlere dünyanın en ünlü solist sanatçıları da katılıyorlar. Orkestra, bestecilere insan hakları temalı müzik parçaları da sipariş ediyor.⁵¹

Uluslararası Af Örgütü de insan hakları çalışmaları çerçevesinde müzik konusuna büyük bir önem veriyor. Örgüt 1986-1998 yılları arasında pop ve rock müzik dünyasının ünlü sanatçılarının katıldığı "İnsan Hakları Konserleri" düzenledi. Bu konserlerin kayıtları değişik formatlarda yayınlanarak, konuyla ilgili kurum ve kişilerin kullanımına sunuldu. Bunun dışında, Örgüt'ün insan hakları içerikli müzik parçalarından oluşan ve "İnsan Hakları için Müzik" - "Music for Human Rights" başlığıyla yayınladığı bir albüm de bulunuyor.⁵²

İnsan hakları ve müzik söz konusu olduğunda mutlaka değerlendirilmesi gereken bir başka oluşum, "Batı-Doğu Divan Orkestrası"dır. Fikir babalığını günümüz klâsik müzik dünyasının en önemli simalarından biri olan Musevi asıllı piyanist ve orkestra şefi Daniel Barenboim ile Filistin asıllı ünlü Amerika'lı akademisyen, fikir adamı ve yazar Edward Said'in yaptığı bu orkestranın temelleri 1999 yılında atıldı. Yeryüzünün en sancılı bölgelerinden biri olan Orta Doğu'da barışa katkıda bulunmak amacıyla kurulan orkestra; Filistin'li, İsrail'li ve diğer Arap ülkelerinden yetenekli genç müzikçileri bir araya getiriyor. Amacına ve yapısına uygun biçimde "Batı-Doğu Divan Orkestrası" olarak adlandırılan topluluk, kuruluşundan bu yana yılın belirli zamanlarında bir araya gelerek çalışmalar yapıyor, konserler veriyor. Said'in ölümünden sonra Barenboim'un çabalarıyla varlığını sürdüren orkestra, birçok nitelikli genç müzikçinin yetiştiği bir okul olma niteliğini de kazandı, orkestrada yetişen birçok genç sanatçı başka orkestraların kadrolu sanatçısı oldu. Orkestranın çok sayıda kaydı da bulunuyor.⁵³

6. İnsan Hakları ve Müzik: Otoriter Düşünceler - Totaliter Topluluklar

Müzik ile insan hakları arasındaki ilişki konusunda gözden ırak tutulmaması gereken önemli bir durum, müziği de toplumsal bir manipülasyon aracı olarak kullanmak isteyen otoriter düşünceler-

50 Güler'in konuyu Cem Karaca müziği bağlamında ele aldığı bir çalışma için ayrıca bkz.: Güler, 2016.

51 Kuruluş ve etkinlikleri konusunda bilgi için bkz.: <http://www.musiciansforhumanrights.org/>

52 Uluslararası Af Örgütü'nün İnsan Hakları Konserleri konusunda bkz.: <http://www.humanrightscertificates.com/>, Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2016.

53 Batı-Doğu Divan Orkestrası konusundaki yazımız için bkz.: Makal, 2014.

ler ile totaliter toplumlardaki durumdur. Tarih boyunca, gene diğer sanat dalları gibi, müziğin de totaliter yönetimler altında, insan hakları bilinci uyandırmak bir yana, insan haklarına aykırı uygulamaları desteklemek üzere kullanılmış olduğunu görüyoruz. Nazi Almanyasında ya da diğer totaliter ülkelerde özgür sanatsal yaratı üzerine müesses nizâmın amaç ve istekleri doğrultusunda sınırlama ya da yasaklamalar getirilirken, yönetimin amaçlarına hizmet eden kurumlar, uygulamalar, besteciler ve eserler teşvik edilmiş ve sistemin çıkarları doğrultusunda kitleleri manipüle etmek için kullanılmışlardır. Genel çizgileriyle insanî amaçlara hizmet ettiğini düşündüğümüz müzik, farklı toplumsal koşullarda ırkçılığın, militarizm ile milliyetçiliğin taşıyıcısı olarak da kullanılmış, kitleleri bu doğrultuda harekete geçirme yönünde etkili de olmuştur. 1950’li ve 1960’lı yıllarda ABD’de gelişen medeni haklar ve sosyal haklar hareketleri ile bunların etkili müzikleri karşısında, ırkçılığı savunan ve sivil haklar ile emek hareketine karşı olan grupların da kendi müzikleri vardı, ancak bu müzikler toplumsal olarak etkili olamamıştı (Dunaway, 1987: 285). Dave, 1998-1999 yıllarında Kosova’da müziğin hem barış, hem de savaş taraftarlarınca kullanıldığını belirtirken, bu ikili karakterine vurgu yapmış olmaktadır (Dave, 2015: 9-10). Günümüzde de bazı batı ülkelerinde giderek yaygınlık kazanan genç Neo-Nazi toplulukların belirleyici özelliklerinden biri de, “nasyonal sosyalist black metal” olarak da nitelenen kendi müzikleridir. Müziğin totaliter rejimlerde nasıl kullanılabildiği konusunda paradoksal ve ekstrem ama etkileyici bir örnek de vermek isteriz. Büyük İtalyan opera bestecisi Giuseppe Verdi’nin *Nabucco* operasından özgürlüğü simgeleyen ünlü *Va Pensiero* korosu, faşist İtalyan besteci Pietro Mascagni tarafından Mussolini’nin huzurunda sendikali işçilerden oluşan yedi bin kişilik bir koruyla seslendirilmiş, yani özgürlüğün simgesi olmuş bir müzik eseri dahi, özgürlük karşıtı amaçlarla kullanılmıştı.⁵⁴

SONUÇ NİYETİNE: TÜRKİYE ÜZERİNE DÜŞÜNCE VE ÖNERİLER

54 | Çalışmamızda ortaya koymaya çalıştığımız gibi, batıda insan hakları alanındaki çalışmalar giderek daha geniş bir çerçevede ele alınmaya başlanmış, başlangıçta değişik sosyal bilim dallarıyla bağlantılı olarak değerlendirilen konu, giderek değişik sanat dallarına da uzanmıştı. Bu bağlamda, batı ülkelerinin birçoğunda insan hakları-sanat ilişkisini irdeleyen çalışmalar yapılmakta, kitap ve makaleler yayınlanmakta, birçok üniversitede bu bağlantıyı araştıran dersler bulunmakta; seminerler, kurslar, etkinlikler düzenlenmektedir. Üniversiteler dışında değişik sanat dallarıyla bağlantılı uluslararası/ulusal kuruluşlar/oluşumlar alana ilişkin çeşitli film festivalleri, konserler ve sergiler düzenlenmektedirler. Tüm bu akademik ve sanatsal etkinliklerin yeterli olduğunu söylemek istemiyoruz, ama bunlar insan hakları duyarlılığını geliştirmeye katkıda bulunan çabalar olarak olumlanmalıdır. Diğer taraftan, bu insan hakları etkinlikleri içerisinde sosyal haklar konusunun yeterince yer kaplamaması, önemli bir eksiklik olarak belirginleşmektedir.

Çalışmamızda değişik boyutları itibarıyla ele almaya çalıştığımız insan hakları-sanat ilişkisi itibarıyla Türkiye’deki durumun ise batı ülkelerinden çok farklı olduğu gözleniyor. Türk üniversitelerinde zaten insan hakları alanındaki, örneğin Merkez biçimindeki oluşumlar ve akademik etkinlikler sınırlıyken, bu etkinlikler içerisinde sanatla bağlantılı olanların yok denecek düzeyde ya da daha açık söylemek icap ederse, mevcut olmadığı görülüyor. Ülkemizde insan hakları alanındaki eğitim programları, ancak sınırlı sayıda üniversite ile diğer eğitim kurumlarında yürütülürken, başta barolar olmak üzere bazı üniversite dışı kuruluşlar da insan hakları alanında faaliyet gösteren yapılanmalar içindeler. Bütün bu kurumların faaliyetleri içinde sanat alanına uzanan çalışmalar ise saptayabildiğimiz kadarıyla mevcut değil. İnsan hakları-sanat ilişkisi konusunda ülkemizde yazılmış herhangi bir kitap mevcut olmayıp, sadece makale düzeyinde ve o da ancak bazı yönleriyle konuya uzanan birkaç çalışma saptayabilmiş durumdayız.⁵⁵

Şu anda saptayabildiğimiz kadarıyla, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi’nin İnsan

54 Video kaydı için bkz.: <https://www.youtube.com/watch?v=PhlHrIIOEKA>, Erişim Tarihi: 16 Ağustos 2016.

55 İnsan hakları konulu sanat-grafik tasarım etkinliklerinin sergilendiği 9 kentte, öğrencilerin “Demokrasi ve İnsan Hakları” dersine yönelik tercihlerini araştıran Mercin’in makalesini, metodolojik açıdan itirazlarımız olmakla birlikte, özellikle belirtmek isteriz. Bkz.: Mercin, 2016.

Hakları Yüksek Lisans Programı'nda yer alan Politik Sinema başlıklı ders dışında, Türk üniversitelerinde insan hakları-sanat ilişkisi bağlamında herhangi bir ders, seminer ya da benzeri etkinlik bulunmamaktadır. SBF İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin insan hakları konulu film gösterimi etkinlikleri de, ülkemize ve diğer kurumlara genelleştirilemeyecek tekil bir uygulama olarak kalmaktadır.⁵⁶ Üniversite dışı kuruluşlar tarafından düzenlenen ve sanata uzanan insan hakları etkinliklerinin de nicel ve nitel açıdan yeterli olduğu söylenemez.

Ülkemizde insan hakları ve sosyal haklar konusundaki çalışmaların değişik sanat dallarına uzanması, şüphesiz insan hakları duyarlılığının daha geniş kesimler tarafından benimsenmesine küçümsemeyecek bir katkı yapacaktır. Kanımca, bu alandaki çabalara üniversiteden başlamak ve insan hakları/sosyal insan hakları alanlarında çalışan akademisyenlerde ve dolayısıyla zaman içerisinde onların ders, seminer ve yayınlarıyla ulaşacağı öğrencilerde bir sanatsal duyarlılık yaratmak, bu alanda yapılacak çalışmaların başlangıç noktası olarak en uygundur. Türkiye'de akademide sosyal bilimler alanında çalışan akademisyenlerde sanatsal duyarlılığın çok da fazla olmadığı düşünüldüğünde, bunun çok da kolay bir başlangıç olmayacağını söylemek mümkündür. Ama diğer taraftan, zaman içerisinde böyle bir duyarlılığın kısmen de olsa oluşmaya başlaması beklenebilir. Bu akademisyenlerin bundan sonraki çalışmalarında alanın sanatla bağlantısını da ön plâna alan çalışmalara yönelmelerinde ve genç akademisyen adaylarını tez/makale gibi çalışmalar düzleminde bu alana yönlendirmelerinde fayda mülâhaza ediyorum. Bu bağlamda, üniversitelerin değişik düzeylerdeki insan hakları eğitim programlarına alanın sanat bağlantısıyla ilgili dersler ve seminerler konması da tüm bu süreçleri kolaylaştıracaktır.⁵⁷ Diğer taraftan insan hakları farkındalığının sanat camiasında ve sanatçılarda oluşmasını teşvik etmek üzere, çeşitli sanat kurumlarıyla ortak etkinliklere girişilmesi yoluna gidilebilir. Şüphesiz, her yıl yapılmakta olan ve insan hakları alanının en önemli bilimsel etkinliklerinden biri haline gelmiş olan Sosyal İnsan Hakları Sempozyumu da bu alanda kendisine düşen sorumluluktan kaçınmayacaktır. Sempozyumun gelecek yıllarında düzenleme komitesi tarafından bu konuya öncelik verilmesi, alana ilgi duyacak insan sayısının ve yapılacak çalışmaların artmasına katkıda bulunacaktır diye düşünüyorum. Bu oluşumlar ve etkinlikler çerçevesinde ortaya çıkması muhtemel farkındalıkların uzun vadede bizatihi sanat eserlerine yansıtacağını ve oradan da tekrar insan hakları ve sosyal haklar alanını geliştirici etkiler yapacağını düşünmek ise şimdilik sadece tatlı bir hayal olarak kabul edilmeli...

KAYNAKÇA

- Aydın, Zafer (2010) *"Kanunsuz" Bir Grevin Öyküsü Kavel 1963*, Gözden Geçirilmiş 2, Basım, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Balkaya, Mehmet Akif (2015) *The Industrial Novels: Charlotte Brontë's Shirley, Charles Dickens' Hard Times and Elizabeth Gaskell's North and South*, Cambridge Scholars Publishing.
- Bihun, Vyacheslav (2012) *Human Rights in Cinema – A Guide in Search of Justice and Inspiration*, Strasbourg.
- Coş, Nezih (2015) "Türk Sinemasında İşçi", *İşçi Filmleri, Öteki "Sinemalar"*, Funda Başaran (haz.) içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 157-177.
- Coundouriotis, Eleni / Lauren M. E. Goodlad (2010) "Comparative Human Rights: Literature, Art, Politics", *Journal of Human Rights*, 9, 121-126.

56 Merkez'in film gösterimleri konusunda bkz.: <http://www.ihmpolitics.org/?p=137>

57 Bu konuya ilişkin olarak, yaklaşık 20 yıldır Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü'nün lisans ve doktora ders programlarında yönetmekte olduğum "Çalışma İlişkileri ve Sanat" başlıklı semineri örnek göstermek isterim. Başlangıçta bölüm öğretim üyelerinin dahi yadırgadığı bu seminerler zamanla süreklilik kazandı gibi, daha sonra akademik hayata atılan öğrencilerim aracılığıyla Türkiye'deki değişik üniversitelerde de benzeri dersler açılmaya başlanmıştı. Bugün beş-altı üniversitedeki Çalışma Ekonomisi bölümlerinde bu başlık ve içerikte ders ve seminerler bulunmasından büyük mutluluk duyuyorum. Kim bilir, belki gelecekte "insan hakları ve sanat" başlıklı ders ve seminerlerin de Türkiye üniversitelerinde yaygınlaştığını görme şansımız olur.

- Dave, Nomi (2015) "Music and the Myth of Universality: Sounding Human Rights and Capabilities", *Journal of Human Rights Practice*, 7 (1), 1-17.
- Dawes, James (May 2009) "Human Rights in Literary Studies", *Human Rights Quarterly*, The Johns Hopkins University Press, 31 (2), 394-409.
- Dunaway, David King (1987) "Music and Politics in the United States", *Folk Music Journal*, 5 (3), 268-294.
- Dickens, Charles (1997) *Zor Zamanlar*, İstanbul: Oda Yayınları (çev. Füsün Elioğlu).
- Ela, Elçin Deniz / Mehmet Atilla Güler (2016) "Müziğin İzinde: Türkiye'de 1980'den Günümüze Rock Müzik ve Sosyal Haklar", Yayınlanmamış Çalışma.
- Elibol, Nejat (2002a) *Direnen Haliç*, Birinci Cilt, İkinci Basım, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Elibol, Nejat (2002b) *Direnen Haliç*, İkinci Cilt, İkinci Basım, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Enis, Reşat (2002a) *Afroditi Buhurdanında Bir Kadın*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın (İlk Baskı: 1939).
- Enis, Reşat (2002b) *Sarı İt*, İkinci Basım, İstanbul: Evrensel Basım Yayın (İlk Baskı: 1968).
- Genç, Seray (2015) "Ken Loach ve Avrupa Sinemasında Emekçi Sınıfın Durumuna Dair", *İşçi Filmleri, Öteki "Sinemalar"*, Funda Başaran (haz.) içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 114-134.
- Goehr, Lydia (1994) "Political Music and the Politics of Music", *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 52 (1), The Philosophy of Music, Winter, 99-112.
- Goldberg, Elisabeth Swanson / Alexandra Schultheis Moore (Editörler) (2012) *Theoretical Perspectives on Human Rights and Literature*, Routledge.
- Görücü, Bülent (2015) "Türk Sinemasında İşçi: 1973 Sonrası", *İşçi Filmleri, Öteki "Sinemalar"*, Funda Başaran (haz.) içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 178-208.
- Güler, Mehmet Atilla (2016) "1970'li Yıllarda Türkiye İşçi Sınıfını Cem Karaca Şarkıları ile Okumak", *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 49 "14. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Özel Sayısı" (Özel Sayı Editörü: Ahmet Makal), 2016/2, 725-755.
- Gülmez, Mesut (1996), "Türkiye'de İnsan Hakları Eğitimi Çalışmalarına Toplu Bir Bakış", *İnsan Hakları Yıllığı*, 17-18, 1995-1996, 221-245.
- Gülmez, Mesut (2000a), "Eğitim ve İnsan Hakları Eğitimi Hakları", *İnsan Hakları*, İstanbul: YKY Yayını, 309-336.
- Gülmez, Mesut (2000b), *İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi, Egemenlik İnsanındır*, Ankara: TODAİE Yayını.
- Hepkon, Zeliha / Oya Şakı Aydın (2010) "Türk Sinemasının Görünmeyen Öznesi: İşçiler", *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 12, 79-103.
- Johnson, Claudia Durst (2006) *Labor and Workplace Issues in Literature*, Greenwood Books, Westport.
- Kablamacı, A. Deniz Morva (2011) "Karanlıkta(n) Uyananlar Filminde İşçi Sınıfının Temsili", *Sinecine*, 2 (2), 57-80.
- Kemal, Orhan (1954) "Grev", *Grev*, Ankara: Seçilmiş Hikâyeler Dergisi Yayınları, 7-21.
- Koluçak, İhsan / Nesrin Kula (2013) "Türk Sinemasında İşçi Temsili: 1960'lı Yıllara Sosyolojik ve İdeolojik Bir Bakış", 4. Uluslararası İşçi ve İletişim Konferansı Bildiriler Kitabı, 92-105.
- Makal, Ahmet (2007) "65. Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme", Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye - Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 163-212.
- Makal, Ahmet (2008) "Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak 'Edebiyat'", *Çalışma ve Toplum*, 18, "10. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Özel Sayısı", Özel Sayı Editörü: Ahmet Makal, 2008/3, 15-42.
- Makal, Ahmet (2014) "Orta Doğu'da Savaş, Barenboim ve Batı-Doğu Divan Orkestrası", *Sanatın Yansımaları*, 31.7.2014. (<http://m.sanattanyansimalar.com/yazarlar/ahmet-makal/orta-dogu-da-savas-barenboim-ve-bati-dogu-divan-orkestrasi/195/>)

- Mercin, Levent (2016) "Sanat/Grafik Tasarım Etkinliklerinin Demokrasi ve İnsan Hakları Eğitime Katkısının İncelenmesi", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (57), 372-379.
- "Music and Politics", <https://en.m.wikipedia.org/wiki/MusicandPolitics>.
- Nesin, Aziz (2003) "Büyük Grev", *Büyük Grev - Kalpazanlık Bile Yapılamıyor*, İkinci Basım, İstanbul, Adam Yayıncılık, 48-61.
- Nicholls, Tracey; "Music and Social Justice", *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <http://www.iep.utm.edu/music-sj/>
- OSCE/ODIHR (2009) *Human Rights Education in the School Systems of Europe, Central Asia and North America: A Compendium of Good Practice*, Warsaw.
- Özyalçiner, Adnan (2002) "Grev Bildirisi", *Emek Öyküleri 2: Grev Bildirisi*, Sennur Sezer, Adnan Özyalçiner (haz.) içinde, İkinci Basım, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 197-205.
- Sadie, Stanley (Editör) (1995) *The New Groove - Dictionary of Music and Musicians*, 20 Cilt, MacMillan Publishers Limited.
- Sertlek, Tufan (2015) "Sınıf Bilincinin Oluşumunda Bir Sinema Deneyimi: Maden Filmi", *İşçi Filmleri, Öteki "Sinemalar"*, Funda Başaran (haz.) içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 241-248.
- Sherafatmand, Lida (2005) *Human Rights Education Kit using Art and Crafts*, Women's Empowerment & Leadership Development for Democratization (WELDD), http://weldd.org/sites/default/files/Juxta_KIT_Human_Rights_education_usingArt_250914.pdf
- Şafak, Can (2012) *Büyük Grev 1977*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Thompson, E. P. (2004) *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, İstanbul: Birikim Yayınları (çev. Uygur Kocabaşoğlu).
- Todres, Jonathan / Sarah Higinbotham (2016) *Human Rights in Children's Literature*, Oxford University Press.
- Turner, Caroline / Jen Webb (2016) *Art and Human Rights - Contemporary Asian Contexts*, Manchester University Press.
- Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi* (1998) Cilt 2, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını.
- United Nations (2004) *Teaching Human Rights - Practical activities for primary and secondary schools*, New York and Geneva.
- Victoire, Sasi (2007) "Visual Echoes: Using art practice to argue Human Rights issues", *Proceedings of the Experiential Knowledge Conference 2007*, https://www.herts.ac.uk/__data/assets/pdf_file/0018/12339/WPD_vol3_victoire.pdf
- Wagner, Keith (2015) "İşçi Sinemasını Tarihselleştirmek: Sınıf ve Beyazperdede Kaybolan Filmleri Geri Kazanmak", *İşçi Filmleri, Öteki "Sinemalar"*, Funda Başaran (haz.) içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 47-79.
- Yücel Can (1985) *Her Boydan - Dünya Şiirinden Seçmeler*, İkinci Baskı, İstanbul: Adam Yayıncılık.

CD Kayıtları:

- Guthrie, Woody; *Struggle*, Smithsonian/Folkways CD SF 40025.
- Seeger, Pete; *Singalong*, 2 CD, Smithsonian/Folkways CD SF 40027/8.
- Voices of the Civil Rights Movement - Black American Freedom Songs, 1960-1966*, 2 CD, Smithsonian/Folkways CD SF 40084.